केरलपाठावलिः

संस्कृतम्

दशमी कक्ष्या

अक्कादमिक-संस्कृतविद्यालयानां कृते

KERALA READER SANSKRIT

STANDARD
10

For Academic and Sanskrit Schools

Government of Kerala

Department of Education

2016

राष्ट्रगीतम्

जनगण मन अधिनायक जय हे
भारत भाग्यविधाता।
पंजाब सिन्ध गुजरात मराठा
द्राविड उत्कल बंगा।
विन्ध्य हिमाचल यमुना गंगा
उच्छलजलधि तरंगा।
तव शुभ नामे जागे
तव शुभ आशिष मागे
गाहे तव जय-गाथा।
जनगण मंगलदायक जय हे
भारत भाग्यविधाता
जय हे जय हे जय हे
जय जय जय जय हे।

प्रतिज्ञा

भारतं मम राष्ट्रम्। सर्वे भारतीयाः मे भ्रातरः। अहं मम राष्ट्रे स्निह्यामि। तस्य समृद्धायां नानाविधायां च पूर्विकसम्पत्तौ अभिमानी च भवामि। तद्योग्यतां सम्पादयितुं सदा यतिष्ये च।

अहं पितरौ गुरूंश्चादरिष्ये, बहुमानयिष्ये च। विनयान्वित एवाहं सदा सर्वैः सह व्यवहरिष्ये, सर्वेषु प्राणिषु दयालुर्वर्तिष्ये च। मम राष्ट्राय राष्ट्रियेभ्यश्चाहं समर्पये स्वसेवाम्। राष्ट्रियाणां योगक्षेमैश्वर्येष्वेवाहम् आत्मनस्तोषं कलयामि।

State Council of Educational Research and Training (SCERT)
Poojappura, Thiruvananthapuram 695 012, Kerala
Website : www.scertkerala.gov.in
e-mail : scertkerala@gmail.com
Phone : 0471 - 2341883, Fax : 0471 - 2341869
Typesetting and Layout : SCERT; Printed at : KBPS, Kakkanad, Kochi
© Department of Education, Government of Kerala

भूमिका

प्रियच्छात्र !

परिष्कृता अस्माकं पाठ्यपद्धतिः प्रवर्तनाधिष्ठिता छात्रकेन्द्रीकृता च भवति। छात्राणां सर्वतोमुखं विकासमेव अस्याः पद्धतेः लक्ष्यम्। तदनुसारमेव पाठ्यक्रमः स्वीकृतः। पाठ्यक्रमे पाठपुस्तकस्य अद्वितीयं स्थानमस्ति। स्वयंपठनाय सङ्घपठनाय भाषानैपुणीनां विकासाय च पाठपुस्तकमुपकरोति।

नवमकक्ष्याया अनुस्यूततया एवास्य पुस्तकस्य रचना प्रवृत्ता। विविधानां व्यवहाररूपाणां परिचायनाय पुस्तकेऽस्मिन् पठनसन्दर्भाः आयोजिताः। पठितानामाशयानां दृढीकरणाय नूतनसन्दर्भेषु प्रयोगाय स्वयं मूल्यनिर्णयाय चावकाशः यथायोग्यं दत्तः।

पुस्तकेऽस्मिन् पञ्च एककानि सन्ति। विषयानुसारमेव एककानां नामानि।प्रत्येकम् एककस्य प्रारम्भे आमुखम् पठनाधिगमाः प्रवेशकप्रवर्तनं च दत्तमस्ति। पाठस्यान्ते प्रवर्तनानि अधिकपठनांशाः चाक्रिकारोहणप्रक्रिया च दत्ताः। पाठभागे अधिकसूचनार्थं केचन भागाः प्रत्येकं पङ्क्तिषु दत्ताः। एते भागाः अधिकांशस्वीकाराय एव न तु मूल्यनिर्णयाय। एककानामन्ते शब्दकोशः पृथक् दत्तः। पाठभागेष्वागतानां व्याकरणांशानां विवरणं यथास्थानं दत्तमस्ति।

भाषापठनमनायासं सुखप्रदं च कर्तुं पाठपुस्तकमिदं पर्याप्तमिति चिन्तयामि। संस्कृतपठनं सर्वदा मधुरं सफलं च भवतु इति आशंसे।

डा॰ पि ए फात्तिमा
निदेशका
राज्यशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्,केरलम्।

TEXT BOOK DEVELOPMENT COMMITTEE

SANSKRIT - STANDARD X

PARTICIPANTS

1 **Dr.T.K.Krishnakumar**, HSA, MIMHSS, Perode, Nadapuram, Kozhikode.
2 **Dr.Sunilkumar Nair K**, HSA, GHS, Thachangad, Kasargod.
3 **Dr.Abhilash.J**, HSST, MKMHSS, Piravom, Ernakulam.
4 **Dr.MaheshBabu.** HSST, S.N.GHSS, Nadavarambu, Thrissur.
5 **Deviprasad. A,** HSST, AIJMHSS, Kottiyoor, Kannur.
6 **Hariprasad V.T,** HSA,GHSS Thiruvangadu, Thalassery, Kannur.
7 **Jose.S**, HSA, GHS, Mezhathur, Palakkad.
8 **Manoj K.V**, HSA, Koodali HSS, Koodali, Kannur.
9 **Neelakandan P.M**, HSA, St.Mary's HSS, Edoor, Kannur.
10 **K.G.Ramabai,** (Rtd.) HSA,GHSS Pallikkunnu, Kannur.
11 **Sabarees.M,** HSA, HSS, Mundur, Palakkad.
12 **Sajikumar A.V**, HSST, GHSS, Karupadanna, Thrissur.
13 **Sreekumr C.R**, HSA, Ramavilasam HSS Chokli, Thalassery, Kannur.
14 **Sreekumar S,** HSA, PPMHSS, Karakkonam, Thiruvananthapuram.

EXPERTS

1 **Dr. T.D.Suneethi Devi,** Special Officer (Sanskrit) DPI Tvm.
2 **Dr.G.Sahadevan,** (Rtd.) Prof. in Sanskrit, University College,Tvm.
3 **Dr. K.Mohandas,** Sr.Lect.DIET(Rtd.) UCTE Muvattupuzha.
4 **V. Madhavan Pillai** ,(Rtd.) Prof.in Sanskrit, Govt.College for Women,Tvm.
5 **N.K.Ramachandran**, (Rtd.) DEO Wayanad.

ARTISTS

1 **Sreedharan T.P,** Drawing Teacher, Ramavilasam HSS Chokli, Kannur.
2 **Varghese Kalathil**, Drawing Teacher, GHSS, Pallikkunnu, Kannur.

LAYOUT & GRAPHICS

Sreedharan T.P, Drawing Teacher, Ramavilasam HSS Chokli, Kannur.

ADVISOR

Dr.Prof.Vasudevan Potti.R, (Rtd.) Govt.Sanskrit College,Thiruvananthapuram.

ACADEMIC CO-ORDINATOR

Dr. Shameeja.P, Research Officer (Sanskrit) SCERT, Kerala.

राज्यशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, केरलाः
STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING , KERALA

विषयानुक्रमणिका

	एककम्		पाठस्य नाम	व्यवहाररूपम्	पुटसंख्या
I	जीवनम्	१	आयुरारोग्यसौख्यम्।	(सुभाषितानि)।	८
		२	दीनवत्सला जननी ।	(कथा)।	१५
		३	मधुमान् नो वनस्पतिः।	(विवरणम्)।	२१
II	पैतृकम्	४	कनकधारा।	(काव्यम्)।	३०
		५	जयन्ति ते सुकृतिनः।	(जीवचरित्रम्)।	४२
		६	रागसुधारस.....।	(विवरणम्)।	४९
III	साहिती	७	काव्यमुक्तावलिः।	(काव्यम्)।	५८
		८	विगतानुशयः।	(नाटकम्)।	७५
IV	संस्कृतिः	९	ईशोपदेशः।	(काव्यम्)	९०
		१०	किमसौ न भयङ्करः।	(कथा)।	१००
		११	प्राप्य वरान् निबोधत।	(उपनिषत्)।	१०५

पुस्तकसंरक्षणम्

‘तैलाद्रक्ष जलाद्रक्ष रक्ष मां श्लथबन्धनात्।
परहस्तगताद्रक्ष’- नित्यं रोदिति पुस्तकम्।।

संस्कृतभाषा

भाषासु मधुरा रम्या हृद्या गीर्वाणभारती।

विद्यायाः महत्वम्

सर्वेषां शोभमानानां शोभनतमा विद्या।

आमुखम्

पृथिव्यां सर्वाणि जीवजालानि स्वजीवनसंरक्षणाय यतन्ते। मानवराशेः जीवातुभूतं भवति अन्नं जलं प्राणवायुश्च। एतेषां लाभेन केवलं जीवसन्धारणमेव शक्यम्। आरोग्यसंरक्षणाय व्यायामादीनि सर्वदा आचरणीयानि। तद्वज्जीविनां परस्पराश्रयत्वं परस्परस्नेहश्च जीवनाय अत्यन्तापेक्षितं भवति। केचन सविशेषसाहाय्यमर्हन्ति। तेऽपि सामान्यधारामानयनीयाः। न केवलं मानवानाम् अपि तु वृक्षलतादीनामपि जीवनं प्रपञ्चसुस्थित्यै अनिवार्यं भवति।

जीवनं नामके अस्मिन्नेकके आरोग्यसम्बन्धीनि सुभाषितानि समाहृत्य **आयुरारोग्यसौख्यम्** इति पाठः, महाभारतकथायाः समाकलिता **दीनवत्सला जननी** इति कथापाठः, **मधुमान् नो वनस्पति**रिति वृक्षायुर्वेदसम्बन्धीः कश्चनोपन्यासपाठश्च अन्तर्भाविताः।

एककम् १

जीवनम्

पठनाधिगमाः।

- सुभाषितं सतालमालपति।
- सुभाषितानामाशयं ज्ञात्वा लिखति।
- सुभाषितानि समाहृत्य सम्पुटं निर्माति।
- सूचनानुसारं कथां लिखति।
- शतृ-शानजन्तरूपाणि विविच्य लिखति।
- निर्दिष्टविषयमधिकृत्य चर्चां कृत्वा अवतारयति।
- औषधसस्यानामुपयोगानुसारं पट्टिकां रचयति।
- सस्यसंरक्षणमधिकृत्य भित्तिपत्रिकां निर्माति।

प्रवेशकम्

आरोग्यसंरक्षणे किं किं करणीयमिति विषये चर्चां प्रचालयतु।

पाठः १

आयुरारोग्यसौख्यम्

आमुखम्

युष्माभिः सुभाषितानि, सूक्तानि, मुक्तकानि च पठितानि खलु। धार्मिकमूल्यानि स्वायत्तीकर्तुं, स्वजीवने प्रयोक्तुं च सुभाषितानि प्रयोजनप्रदानि। अत्र ऐतरेयब्राह्मणम् , सुभाषितावलिः, चरकसंहिता, महाभारतम् इत्यादिभ्यः आरोग्यविषयाधिष्ठितानि कानिचन सुभाषितानि समाकलितानि । अनुभवसहस्रेभ्यः आर्जितं विज्ञानमेव सुभाषितैरुद्घुष्यते।

परिश्रमो मिताहारो
भूगतावश्विनीसुतौ ।
तावनादृत्य नैवाहं
वैद्यमन्यं समाश्रये।। १

(ऐतरेयब्राह्मणम्)

पदच्छेदः

परिश्रमो मिताहारः	-	परिश्रमः + मिताहारः
भूगतावश्विनीसुतौ	-	भूगतौ + अश्विनीसुतौ
तावनादृत्य	-	तौ + अनादृत्य
नैवाहम्	-	न + एव + अहम्

विग्रहः

मिताहारः	-	मितश्च असौ आहारः च।

अन्वयः	अन्वयार्थः
परिश्रमः मिताहारः	व्यायामः आहारमितत्वं च ।
भूगतौ अश्विनीसुतौ (भवतः)	भूमौ आगतौ अश्विनीकुमारौ (देववैद्यौ) भवतः ।
तौ अनादृत्य	तयोः अनादरं कृत्वा ।
अन्यं वैद्यम्	वैद्यान्तरम् ।
अहं नैव समाश्रये	अहं न कदापि आश्रयं करोमि।

भावार्थः

व्यायामः आहारमितत्वं च आरोग्याय अत्युत्तमं भवति । तौ अश्विनीकुमारकल्पौ वैद्यश्रेष्ठौ भवतः। ये जनाः एतत्द्वयम् अनुशीलयन्ति तेषां कृते अन्यस्य वैद्यस्य आवश्यकता नास्ति इत्याशयः।

क्रिया

समाश्रये - सम् + आङ् श्रिञ् सेवायां आत्मनेपदी लट् उ. पु. ए .व।

शरीरमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम्।
यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
तेनैव देही समुपाश्नुते तत् ।।२ *(सुभाषितावलिः)*

पदच्छेदः

शरीरमेवायतनम्	-	शरीरम् एव + आयतनम् ।
चाप्यायतनम्	-	च + अपि +आयतनम्।
यद्यच्छरीरेण	-	यत् + यत् + शरीरेण ।
तेनैव	-	तेन + एव ।

विग्रहः

देही - देहम् अस्य अस्तीति ।

अन्वयः	अन्वयार्थः
सुखस्य आयतनं शरीरमेव	सुखस्य आश्रयः शरीरमेव ।
दुःखस्य चापि शरीरम् आयतनम्	दुःखस्य अपि आश्रयः शरीरमेव ।
शरीरेण देही यद्यत् कर्म करोति	स्वदेहेन मानवः यद्यत् कर्म करोति ।
तेनैव तत् समुपाश्नुते	शरीरेणैव तत् कर्मफलं भुनक्ति।

भावार्थः

अस्माकं सुखस्य दुःखस्य च आश्रयः शरीरमेव । मानवः शरीरेण यत् यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः फलं स्वशरीरेणैव उपभुङ्क्ते ।

ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन
लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन।
विद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानम्
अन्नं न सम्यक् परिपाकमेति।। ३ *(चरकसंहिता)*

विग्रहः

ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन - ईर्ष्या च भयश्च क्रोधश्च एषां समाहारः ईर्ष्याभयक्रोधम् , तेन समन्वितः ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितः, तेन ।

रुग्दैन्यनिपीडितेन - रुजा दैन्येन च निपीडितः रुग्दैन्यनिपीडितः , तेन ।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन	परोत्कर्षासहिष्णुता, भीति अमर्षः च इत्येतैः युक्तेन ।
लुब्धेन	लोलुपेन ।
रुग्दैन्यनिपीडितेन	रोगदुःखादिभिः पीडितेन ।
विद्वेषयुक्तेन च	वैरयुक्तेन च ।
सेव्यमानम्	भुज्यमानम् ।
अन्नं सम्यक्	आहारः युक्तरूपेण ।
न परिपाकमेति ।	न परिपक्वतां याति ।

भावार्थः

असूयालुभिः, भीतियुक्तैः, अमर्षयुक्तैः, लोलुपैः, रोगग्रस्तैः, दीनैः, वैरचिन्तायुक्तैः च तत्तदवस्थायां सेव्यमानम् अन्नं सम्यक् दग्धं न भवति। भोजनावसरे ईर्ष्यादिभावनां विहाय स्वस्थः भवेद् इत्याशयः।

कोशः

ईर्ष्या - अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ।

भयम् - दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

क्रोधः - कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिखारुट्क्रुधौ स्त्रियौ ।

क्रिया

एति - इण् गतौ लट् परस्मैपदी प्र. पु. ए. व ।

एति - इतः - यन्ति।

आत्मानमेव मन्येत
कर्तारं सुखदुःखयोः ।
तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं
प्रतिपद्येत न त्रसेत्।। **४** *(चरकसंहिता)*

पदच्छेदः

तस्माच्छ्रेयस्करम् - तस्मात् + श्रेयस्करम् ।

विग्रहः

सुखदुःखयोः - सुखं च दुःखं च सुखदुःखे, तयोः ।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
सुखदुःखयोः कर्तारम्	सुखस्य दुःखस्य च कर्तारम् ।
आत्मानमेव मन्येत	स्वयमेव इति अवगच्छेत् ।
तस्मात् श्रेयस्करं मार्गम्	तस्मात् महत्तरं पन्थानम् ।
प्रतिपद्येत	प्राप्स्येत ।
न त्रसेत् ।	मा भैषीः (भीः) ।

भावार्थः

जीविते सुखस्य दुःखस्य च हेतुः स्वस्य कर्म एवेति अवगच्छेत् । एवं तर्हि महत्तरं पन्थानं प्राप्नुयात्। एतद्विषये भयस्य आवश्यकता नास्ति इत्याशयः।

क्रिया

प्रतिपद्येत - प्रति + पत्लृ गतौ वि.लिङ्. आत्मनेपदी प्र. पु. ए. व।

मन्येत - मन अवबोधने आत्म वि. लिङ् प्र. पु. ए. व।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं
धनानामुत्तमं श्रुतम्।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं

सुखानां तुष्टिरुत्तमा ।। ५ *(महाभारतम्)*

पदच्छेदः

तुष्टिरुत्तमा - तुष्टिः + उत्तमा

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
धन्यानां दाक्ष्यम् उत्तमम्	कृतकृत्येषु सामर्थ्यं श्रेष्ठम्।
धनानां श्रुतम् उत्तमम्	धनेषु कीर्तिः श्रेष्ठा ।
लाभानाम् आरोग्यं श्रेष्ठम्	लाभेषु स्वास्थ्यं प्रधानम् ।
सुखानां तुष्टिः उत्तमा (भवति) ।	सुखेषु तृप्तिः श्रेष्ठा भवति ।

भावार्थः

कृतकृत्येषु सामर्थ्यं , धनेषु कीर्तिसम्पादनं, लाभेषु स्वास्थ्यं, सुखेषु तृप्तिः च श्रेष्ठाः इत्याशयः ।

कोशः

धन्यः - सुकृती पुण्यवान् धन्यः ।

पठनप्रवर्तनानि ।

१) सुभाषितानि विविधया रीत्या सतालम् आलपतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

अक्षरस्फुटता ।

पदच्छेदः ।

आलापनसामर्थ्यम् ।

२) पाठभागस्थानां श्लोकानां गद्यक्रमं लिखतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

अन्वयक्रमः ।

आशयावगमनम्।

आशयसंग्रहः ।

३) पाठभागस्थानां श्लोकानामाशयाः मानवजीवने कथमुपकुर्वन्ति इति विषये चर्चां कृत्वा टिप्पणीं लिखतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

आशयलेखनम्।

तुलनम् ।

समर्थनम् ।

४) पठितेषु इष्टतमस्य श्लोकस्य आस्वादनटीकां लिखतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

आमुखम् ।

आशयलेखनम् ।

ईप्सितस्य कारणम् (स्वाभिप्रायः) ।

५) विविधाशययुक्तानि सुभाषितानि सञ्चित्य सम्पुटम् आरचयतु ।

कक्ष्यायाम् अवतारयतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

आमुखम् ।

आशयपूर्णता ।

औचित्यम् ।

चाक्रिकारोहणप्रक्रिया ।

मातृवात्सल्यमधिकृत्य सुभाषितं वा कवितां वा सतालमालपन्तु।

पाठः २

दीनवत्सला जननी।

आमुखम्

उपदेशात्मिकाभिः कथाभिः सम्पुष्टं भवति महाभारतम्। दुर्योधनकृतं पाण्डवद्रोहं पश्यन् व्यासः धृतराष्ट्रमुपेत्य दीनाः पाण्डवाः सविशेषश्रद्धामर्हन्ति इत्युपदिशति। भाषणमध्ये कथामेकाञ्च कथयति। महाभारतस्य वनपर्वान्तर्गता कथेयं दीनानुकम्पां प्रतिपादयति। न केवलं समाजेषु किन्तु परिवारेष्वपि व्यक्तिभेदः दरीदृश्यते । तत्रापि अवश्यं चेत् सविशेषश्रद्धा देया इति कथेयम् अस्मान् उद्बोधयति।।

कश्चित् कृषकः बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्। तयोः बलीवर्दयोः एकः शरीरेण दुर्बलः जवेन गन्तुमशक्तश्चासीत्। अतः कृषकः तं दुर्बलं वृषभं तोदनेन ताडयन् नुद्यमानः अवर्तत। सः ऋषभः हलमूढ्वा गन्तुमशक्तः क्षेत्रे पपात। क्रुद्धः कृषीवलः तमुत्थापयितुं बहुवारमताडयत्। तथापि वृषः नोत्थितः।

कृषकेण ताडितं स्वपुत्रं दृष्ट्वा सर्वधेनूनां मातुः सुरभेः नेत्राभ्यामश्रूणि आविरासन्। सुरभेरिमामवस्थां दृष्ट्वा सुराधिपः तामपृच्छत्- "अयि शुभे! किमेवं रोदिषि ? उच्यताम्" इति। सा च - "भो वासव! पुत्रस्य दैन्यं दृष्ट्वा अहं रोदिमि। सः दीन इति जानन्नपि कृषकः तं बहुधा पीडयति। सः कृच्छ्रेण भारमुद्वहति। ताडनमपि सहते। इतरमिव धुरं वोढुं सः न शक्नोति च। एतत् भवान् पश्यति न?" इति प्रत्यवोचत्।

"भद्रे! नूनम्। परं यद्यपि सहस्राधिकेषु पुत्रेषु सत्स्वपि तव अस्मिन्नेव एतादृशं वात्सल्यं कथम्?" इति इन्द्रेण पृष्टा सुरभिः प्रत्यवोचत्– "बहून्यपत्यानि मे सन्तीति सत्यम्। तथाप्यहमेतस्मिन् पुत्रे विशिष्य आत्मवेदनामनुभवामि। यतो हि अयमन्येभ्यो दुर्बलः। सर्वेष्वपत्येषु जननी तुल्यवत्सला एव । तथापि दुर्बले सुते मातुः अभ्यधिका कृपा सहजैव" इति । सुरभिवचनं श्रुत्वा भृशं विस्मितस्याखण्डलस्यापि हृदयमद्रवत्। स च तामेवमसान्त्वयत्- "गच्छ वत्से! सर्वं भद्रं जायेत।"

अचिरादेव चण्डवातेन मेघारवैश्च सह प्रवर्षः समजायत। पश्यतः एव सर्वत्र जलोपप्लवः सञ्जातः। कृषकः प्रयत्नविघ्नेन कर्षणविमुखः सन् वृषभौ नीत्वा गृहमगात्।

अपत्येषु च सर्वेषु
जननी तुल्यवत्सला।
पुत्रे दीने तु सा माता
कृपार्द्रहृदया भवेत्।।

पदच्छेदः

कुर्वन्नासीत्	-	कुर्वन् + आसीत्।
तयोरेकः	-	तयोः + एकः।
असमर्थश्चासीत्	-	असमर्थः + च +आसीत्।
नोत्थितः	-	न + उत्थितः ।
दुःखिताभूत्	-	दुःखिता + अभूत्।
सुरभेरिमामवस्थाम्	-	सुरभेः + इमाम् अवस्थाम्।
सत्स्वपि	-	सत्सु +अपि।
तस्मिन्नेव	-	तस्मिन् + एव।
तथाप्येनम्	-	तथा + अपि + एनम्।
अन्येभ्यो दुर्बलः	-	अन्येभ्यः + दुर्बलः।
सर्वेष्वपत्येषु	-	सर्वेषु + अपत्येषु।
सहजैव	-	सहजा + एव।

विग्रहवाक्यानि

तुल्यवत्सला	–	तुल्यं वात्सल्यं यस्यां सा।
कृपार्द्रहृदया	–	कृपया आर्द्रं हृदयं यस्याः सा।
सुराधिपः	–	सुराणाम् अधिपः।

पठनप्रवर्तनानि

मातृवात्सल्यप्रतिपादिकां कथामेकां सम्भाव्य रचयतु, कक्ष्यायाम् अवतारयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

विषयानुबन्धिता।
उचितभाषाप्रयोगः।
आशयपूर्तिः।

'अपत्येषु च सर्वेषु जननी तुल्यवत्सला' **-प्रस्तावस्यास्य साधुताम् अधिकृत्य चर्चां करोतु, टिप्पणीं लिखित्वा कक्ष्यायाम् अवतारयतु।**

श्रद्धेयाः अंशाः

चर्चा।

लेखनम्।

अवतारणम्।

कोष्ठकात् शतृ-शानजन्तरूपाणि विविच्य पट्टिकां रचयतु।

नुद्यमानः	गच्छन्	पठन्	गम्यमानः
पचन्	कम्पमानः	वन्दमानः	रुदन्
पचमानः	ताडयन्	जल्पमानः	प्रेरयन्

वृषभः इत्यर्थे प्रयुक्तानि समानार्थकपदानि पाठभागात् सञ्चित्य लिखतु।

श्रद्धेयः अंशः

औचित्यम्

पाठभागात् पाठान्तरेभ्यश्च लङ् रूपाणि चित्वा तेषां लट् लोट् च रूपाणि लिखतु।

	लङ्	लट्	लोट्
उदाः	आसीत्	अस्ति	अस्तु

उदाहरणानुसारं वाक्यं परिवर्तयतु।

उदा- मातुः बहवः पुत्राः सन्ति। दीने पुत्रे कृपार्द्रहृदया अस्ति।

यद्यपि मातुः बहवः पुत्राः **तथापि** दीने पुत्रे कृपार्द्रहृदया अस्ति।

१ अहं पाठं सुष्ठु अपठम्। पूर्णमङ्कं न सम्प्राप्तवान्।

२ राजुः यथासमयं बस्निस्थानं गतः। बस्यानं न लब्धम्।

३ पितामहः सम्पूर्णमौषधम् अपिबत्। रोगशमनं नाभवत्।

४ जनाः चित्रशालाम् अगच्छन्। तत्र वैद्युतिः नासीत्।

५ वृक्षे अनेकानि फलानि सन्ति। कानिचित् उपयोगशून्यानि आसन्।

पाठभागात् सम्बोधनरूपाणि चित्वा लिखतु।

अनुबन्धः

अमरकोशः

कृषकः – क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः।

वृषभः – उक्षा भद्रे बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः।
अनड्वान् सौरभेयो गौः ।

तोदनम् – प्राजनं तोदनं तोत्रम्।

हलम् – लाङ्गलं हलं गोदारणं च सीरः।

सुरः – अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

वासवः – सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा।

पुत्रः – आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः।

कृपा – कारुण्यं करुणा घृणा
कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि।

जननी – जनयित्री प्रसूर्माता जननी।

धातुपरिचयः

अवोचत् – वच् भाषणे परस्मैपदी लुङ्।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र.पु	अवोचत्	अवोचताम्	अवोचन्
म.पु	अवोचः	अवोचतम्	अवोचत
उ.पु	अवोचम्	अवोचाव	अवोचाम।

वक्ति इति लट् लकारे प्रथमपुरुषैकवचनम्।

चाक्रिकारोहणप्रक्रिया ।

सर्वाण्यपि चराचराणि प्रकृत्यंशाः भवन्ति खलु? चर्चां करोतु।

पाठः ३

मधुमान् नो वनस्पतिः

आमुखम्

पौराणिकभारतीयाः सस्यसंरक्षणविषये दत्तश्रद्धाः आसन्। जीवनसंरक्षणे संस्कृतीनां पोषणे च सस्यानां प्रमुखस्थानं तैः कल्पितम्। **नास्ति सस्यमनौषधम्** -इति ज्ञातवन्तस्ते गृहं परितः विविधानि सस्यानि रोपयित्वा परिपालयन्ति स्म। तुलसी-निम्ब-अशोक-आमलकी-हरिद्रादयः प्रायेण समेष्वपि गृहेषु रोपिताः। अपि च हरिद्रा सर्वविषहारिणी, आमलकी ऊर्जप्रदायिनी, निम्बः व्रणनाशकः, तुलसी विषहारिणी इत्येवम् औषधगुणान् विज्ञाय तेषां गुणप्रभेदाञ्चाधिकृत्य बहुधा चर्चितवन्तः ग्रन्थान् विरचितवन्तः चासन्। तेषां कांचिद् अभिप्रायान् पश्यन्तु।

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः।
दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः।।

इति तरुमहिमानमधिकृत्य प्रथा सुविदिता खलु। सस्यानां परिपोषणे श्रद्धालूनां प्राक्तनभारतीयानां सामान्योऽभिप्राय एवात्र परामृष्टः। उक्तिरियम् आचार्यस्य सुरपालस्य वृक्षायुर्वेदः इति प्रसिद्धे ग्रन्थे दृश्यते।

प्रकृत्यंशो विवेकशाली मानवः स्वजीवनपरिस्फूर्तये परितः स्थितानां सस्यानां साहाय्यम् अत्यन्तापेक्षितमिति यावत् बुबोध तावदारभ्य सस्यसंरक्षणे जागरूकोऽभवत्। भोजनाय, पर्णकुटीनिर्माणाय, नग्नताच्छादनाय, आरोग्यपरिपालनाय च स सस्यानि आशिश्रिये। अपि च तानि सर्वाणि औषधगुणयुक्तानि इति विशेषज्ञानमपि सः कालक्रमेण सम्पादितवान्। अतः सस्यानां संरक्षणपोषणादयः तस्य कर्तव्याः अभवन्। तदेव सस्यशास्त्राणां प्रादुर्भावे हेतुरभूत्।

ऋग्वेदे, शतपथब्राह्मणे, तैत्तिरीयसंहितायां च भारतीयसस्यविज्ञानस्य प्राग्रूपो दृश्यते। महाभारते शान्तिपर्वणि सस्यानि मानवा इव सुखदुःखान्यनुभवन्ति इति प्रस्तुतम्। सस्यविज्ञानमधिकृत्य विरचितेषु ग्रन्थेषु सुरपालस्य 'वृक्षायुर्वेदः' प्रसिद्धोऽस्ति। त्रयोदशाध्यायैः सम्पन्नेऽस्मिन् ग्रन्थे तरुमहिमा, भूमिनिरूपणम्, बीजोत्पादनविधिः, सस्यानां पोषणं, रोगचिकित्सादयश्च पृथक् पृथक् विशदीक्रियन्ते।

सस्यानि सर्वाणि प्रमुखतया वृक्षः, वनस्पतिः, वीरुत्, ओषधिः इति भेदेन चतुर्धा विभक्तानि। यस्मिन् फलात्पूर्वं पुष्पाणि स्पष्टं दृश्यन्ते स वृक्षः इति कथ्यते। अव्यक्तपुष्पः यः फलति स एव वनस्पतिः। प्रतानैः प्रसारिता वीरुत्। फलपाकान्ता ओषधिश्च। आम्रजम्ब्वादयः वृक्षाः, पनसोदुम्बरादयः वनस्पतयः, कूश्माण्डकर्कट्यादयः वीरुधः, व्रीहिगोधूमादयः ओषध्यश्चेति प्रसिद्धाः। केचनाचार्याः गुच्छम्, गुल्मम्, तृणम् इति भेदांश्च वदन्ति।

अपि च सस्यानां सारवत्ताम् आधारीकृत्य अन्तःसारम्, बहिस्सारम्, सर्वसारम्, निस्सारम् इति प्रभेदाश्च कल्पिताः। सस्यानां संरक्षणं सर्वथा सर्वदा करणीयमिति उद्बोधयन्तः प्राक्तनाः एवं प्रार्थितवन्तः -

माध्वीर्नः सन्तु ओषधीः।
मधुमान् नो वनस्पतिः।।

पदच्छेदः

उक्तिरियम्	-	उक्तिः + इयम्
ग्रन्थादुद्धृता	-	ग्रन्थात् + उद्धृता
जागरूकोऽभवत्	-	जागरूकः+ अभवत्
हेतुरभूत्	-	हेतुः +अभूत्
प्रसिद्धोऽस्ति	-	प्रसिद्धः+ अस्ति
सम्पन्नेऽस्मिन्	-	सम्पन्ने +अस्मिन्
ओषधिश्च	-	ओषधिः +च
ओषध्यश्चेति	-	ओषध्यः + च + इति
सुखदुःखान्यनुभवन्ति	-	सुखदुःखानि + अनुभवन्ति
प्रभेदाश्च	-	प्रभेदाः + च
नो वनस्पतिः	-	नः + वनस्पतिः

विग्रहवाक्यानि

तरुमहिमानम् - तरोः महिमा, तम्।
विवेकशाली - विवेकेन शालते यः, सः।
स्वजीवनपरिस्फूर्तये - स्वस्य जीवनम्, तस्य परिस्फूर्तिः, तस्यै।

पठनप्रवर्तनानि

सस्यसम्बन्धीनि सुभाषितानि समाहृत्य सम्पुटं रचयतु।

श्रद्धेयांशाः

१) विषयबन्धितम्।
२) औचित्यम्
३) क्रमीकरणचारुता।

"सर्वाणि सस्यानि औषधगुणयुक्तानि" - इति विषयमधिकृत्य चर्चां कृत्वा केषाञ्चन औषधसस्यानां नाम गुणान् च लिखतु।

श्रद्धेयांशाः

१) सर्वेषां भागभागित्वम्।
२) आशयपूर्णता।
३) भाषाशुद्धिः।

" सस्यसंरक्षणम्" इति विषये भित्तिपत्रिकां रचयतु।

श्रद्धेयांशाः

१) समुचितमुद्रावाक्यस्य निवेशनम्।
२) आशयपूर्णता।
३) आकर्षकत्वम्।
४) ऐ.सि.टी साध्यतानां संयोजनम्।

वृक्षः, वनस्पतिः, वीरुत्, ओषधि इति क्रमेण सस्यानां पट्टिकां करोतु।

कदली, पनसः, द्राक्षा, पूगः , अश्वत्थः, इक्षुः, आम्रः, कर्कटी
गोधूमः , यावनालः(चोलम् इति कैरल्याम्), व्रीहिः , नालिकेरः , कूश्माण्डः

श्रद्धेयांशौ

१) समग्रता ।

2) औचित्यम् ।

कोशः

द्रुमः - वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः।
अनोकहः कुजः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः।।
वीरुत् - लता प्रतानिनी वीरुत्।
ओषधी - ओषध्यः फलपाकान्ताः।
उक्तिः - व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः।
अभिप्रायः - अभिप्रायः छन्दः आशयः। (अमरकोशः)
आमलकी - आमलकी वयःस्था च श्रीफला धात्रिका तथा
अमृता च शिवा शान्ता । (राजनिघण्टुः)

सस्यभेदानधिकृत्य सुरपालः ।

ये वनस्पतयः प्रोक्ता विना पुष्पैः फलन्ति ये।
द्रुमाश्च ते निगदिताः पुष्पैः सह फलन्ति ये ।।
प्रसरन्ति प्रतानैर्यास्ता लता परिकीर्तिता।
बहुस्तम्भा विटपिनो ये ते गुल्माः प्रकीर्तिताः।।

गुच्छः -काण्डशून्यः मूलत एव शाखाप्रतानात्मकः। धान्यादयः ।
गुल्मः -एकमूलेषु सङ्घातजाताः तृणविशेषाः। मुस्तादूर्वादयः।

शब्दविशेषः

ओषधिः -इकारान्तस्त्रीलिङ्गः शब्दः। जातिविषयत्वात् ङीष् च।
तत्र **ओषधी** इति ईकारान्तरूपमपि साधु।

धातुपरिचयः

आशिश्रिये - आ(ङ्) इत्युपसर्गपूर्व श्रिञ् -सेवायाम् इति धातोः आत्मनेपदी लिट् प्र.पु.ए.व।

आशिश्रिये	आशिश्रियाते	आशिश्रियिरे
आशिश्रियिषे	आशिश्रियाथे	आशिश्रियिढ्वे
आशिश्रिये	आशिश्रियिवहे	आशिश्रियिमहे

अभ्यासपत्रिका 1

1) **यथोचितं योजयत।**

चरकसंहिता	सुरपालः
ऋषभः	वनस्पतिः
वृक्षायुर्वेदः	शानजन्तम्
नुद्यमानः	बलीवर्दः
पनसः	चरकः

2) **उदाहरणानुसारं वाक्यम् परिवर्तयत।**

स शरीरेण दुर्बलः। मनसा शक्तः भवति । (यद्यपि - - - - - तथापि)।

उदा- यद्यपि स शरीरेण दुर्बलः तथापि मनसा शक्तः भवति।

अ) स दरिद्रः, दानशीलः भवति।

आ) पुस्तकमतिमनोहरम् । मूल्यन्तु तुच्छम्।

इ) वर्षाकालः समागतः। वृष्टिः नास्ति।

3) **वृक्षाणां प्रभेदमधिकृत्य सूचनानुसारं पूरयत।**

सस्यानि प्रमुखतया...........विभक्तानि। ....वीरुत् ....इति। अव्यक्तपुष्पः.........। ....वृक्षाः। .... वनस्पतयः। कूष्माण्डादयः वीरुधः। व्रीह्यादयः ....।

4) **उदाहरणानुसारं पूरयत।**

अस्ति	आसीत्
ताडयति	....
....	अवोचत्
द्रवति	....
....	अजायत
पृच्छति	....

किमधिगतम्

निर्देशः - प्रवर्तनानि यथाकालं कृतानि चेत् साधुसूचकचिह्नं (√) क्रियताम्

क्रम संख्या	प्रवर्तनानि	सम्यक् कृतम्	भागिकतया कृतम्	क्लेशनिर्देशः	परिहारबोधनम् (संख्यया सूचितम्)
१					
२					
३					
४					
५					
६					

१ अध्यापकस्य साहाय्येन । २ सुहृदः साहाय्येन। ३ अन्येषां साहाय्येन।

अनादृत्य	अनादरं कृत्वा	അനാദരിച്ചട്ട്	Without respecting	ತಿರಸ್ಕೃತ
आयतनम्	आश्रयः	ആശ്രയം	Resting palce	ಆಶ್ರಯ
उटुम्बरः	उटुम्बरवृक्षः	അത്തി	Cluster fig tree	ಅಂಜೂರದ ಗೊಂಚಲು
कर्कटी	शाकविशेषः	കക്കിരിക /വെള്ളരി	Cucumis	
कूष्माण्डः	शाकविशेषः	കുമ്പളങ്ങ	Pumpkin	ಕುಂಬಳ ಕಾಯಿ
कृच्छ्रेण	कष्टेन	പ്രയാസപ്പെട്ട്	With difficulty	ಕಷ್ಟದಿಂದ
गुच्छम्	स्तबकः	പൂക്കുല	Bunch of flower	ಹೂ ಗೊಂಚಲು
गुल्मः	स्तम्बः	കുറ്റിച്ചെടി	Bush	ಪೊದರು
जलोपप्लवः	जलक्षोभः	വെള്ളപ്പൊക്കം	Flood	ಪ್ರವಾಹ
जागरूकता	प्रबुद्धता	ഉണർവ്വ്	Inteligence	ಬುದ್ಧಿ
द्रुमः	वृक्षः	മരം	Tree	ಮರ
परिपाकम्	जीर्णम्	ദഹിച്ചത്	Fully digested	ಸಂಪೂರ್ಣ ಜೀರ್ಣಗೊಂಡ
परिस्फूर्तिः	साफल्यम्	സാഫല്യം	Manifest	ಪರಿಪೂರ್ಣ
प्रथा	कीर्तिः	കീർത്തി	Fame	ಕೀರ್ತಿ
प्रवर्षः	अतिवृष्टिः	പെരുമഴ	Havy Rain	ಅಧಿಕ ಮಳೆ
प्रादुर्भावः	उत्पत्तिः	ഉത്പത്തി	Appearance	ಬಾಹ್ಯ ಚಹರೆ ನೋಟ
देही	प्राणी	ജീവി	Creature	ಜೀವಿ / ಜಂತು
दाक्ष्यम्	सामर्थ्यम्	സാമർത്ഥ്യം	Efficiency	ಸಾಮರ್ಥ್ಯ
विद्वेषः	वैराग्यम्	വൈരാഗ്യം	Enimity	ವೈರಾಗ್ಯ
मार्गः	पन्था	വഴി	Route	ದಾರಿ
रुक्	रोगः	രോഗം	Disease	ರೋಗ
क्षेत्रकर्षणम्	भूविदारणम्	നിലം ഉഴുതുക	Ploughing	ಗದ್ದೆ ಉಳುವುದು
वैद्यः	भिषक्	വൈദ്യൻ	Doctor	ವೈದ್ಯ
वनस्पतिः	वृक्षः	വൃക്ഷം	tree	ಸಸ್ಯ
व्रीहिः	धान्यम्	ധാന്യം	Grain	ದಾನ್ಯ
गोधूमः	गोतम्प् इति भाषायाम्	ഗോതമ്പ്	Wheat	ಗೋಧಿ
कृषीवलः	कृषकः	കർഷകൻ	Farmer	ರೈತ
ह्रदः	आगाधजलाशयः	തടാകം	Lake	ಸರೊವರ
वीरुत्	लता	വള്ളി	Creeper	ಲತೆ / ಬಳ್ಳಿ
भूगतौ	भूमौ आगतौ	ഭൂമിയിൽ വന്നവർ	Came in Eath	ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ

आमुखम्

अस्माकं मातृभूमेः सांस्कृतिकपैतृकं महत्तरं भवति। विश्वे न कस्यापि राष्ट्रस्य एतत्समानं पैतृकमस्ति। वेदेतिहासपुराणादीनि अस्मत्संस्कृतेर्निदानभूतानि भवन्ति।

पैतृकनामधेये अस्मिन्नेकके माधवविद्यारण्यस्वामिना विरचितस्य शङ्करदिग्विजयाख्यस्य काव्यस्यांशः **कनकधारा** नाम्ना, संस्कृतभाषाप्रणयिनां त्रयाणां महात्मनां लघुचरितरूपोपन्यासपाठः **जयन्ति ते सुकृतिनः** इति नाम्ना तथा वाग्गेयकारस्य त्यागराजस्वामिनः कथाद्वारा सङ्गीतस्य माहात्म्यसूचकः विवरणपाठः **रागसुधारस..** इति नाम्ना च समायोजिताः।

एककम् २

पैतृकम्

पठनाधिगमाः।

- **महतां सूक्तानि सञ्चित्य सम्पुटं रचयति।**
- **काव्यभागं सम्भाषणरूपेण लिखति।**
- **सूचनानुसारं जीवनचरितं निर्माति।**
- **महात्मनां योगदानमधिकृत्य लघुटिप्पणीं लिखति।**
- **अभिमुखं कृत्वा लघुविवरणं लिखति।**

प्रवेशकम्

प्रकृतिसंरक्षणात्मकानि महद्वाक्यानि सञ्चिनोतु।

पाठः ४

कनकधारा।

आमुखम्

अद्वैतचिन्ताप्रतिष्ठापको भवति श्रीमच्छङ्कराचार्यभगवत्पादः। केरलेषु लब्धजन्मनः अस्य चरितं सुविदितमेव। माधवविद्यारण्यस्वामिनः **‘ शङ्करदिग्विजयम् ’** नाम महाकाव्ये श्रीशङ्करस्य सर्वमपि चरितम् उपवर्णितम्। काव्यस्यास्य चतुर्थसर्गात् समाकलितोऽयमंशः।

गुरुकुले वसन् श्रीशङ्करः सतीर्थ्यैः सह भिक्षार्थं प्रतिगृहमटन्नासीत्। स कस्यचित् ब्राह्मणस्य गृहं प्रविवेश। तत्रत्यं दारिद्र्यं विज्ञाय तन्निवृत्तये ऐश्वर्यदेवतां स्तवेनैकेन संस्तुतवान्। **कनकधारास्तवम्** इति प्रख्यातस्य स्तवस्य उत्पत्तेः निदानम् एतदेवेति श्रूयते। स एव पाठस्यास्य सन्दर्भः।।

स हि जातु गुरोः कुले वसन्
सवयोभिः सह भैक्ष्यलिप्सया।
भगवान् भवनं द्विजन्मनो
धनहीनस्य विवेश कस्यचित्।। १

पदच्छेदः

स हि	– सः + हि।
द्विजन्मनो धनहीनस्य	– द्विजन्मनः + धनहीनस्य

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
गुरोः कुले	गुरुकुले (तीर्थे)।
वसन्	वासं कुर्वन्।

सः भगवान्	सः ऐश्वर्यादिगुणसम्पन्नः।
भैक्ष्यलिप्सया	भैक्ष्यप्राप्तीच्छया।
सवयोभिः	तुल्यवयस्कैः।
सह	साकम्।
जातु	कदाचित्।
कस्यचित्	कस्यचन।
धनहीनस्य	निर्धनस्य।
द्विजन्मनः	ब्राह्मणस्य।
भवनं	गृहम्।
विवेश हि	प्राविशत् हि।

विग्रहवाक्यानि

भैक्ष्यलिप्सया – भिक्षायाः भावः भैक्ष्यम् , तस्य लिप्सा, तया।

द्विजन्मनः – द्वे जन्मनी यस्य सः, तस्य।

धनहीनस्य – धनेन हीनः, तस्य।

भगवान् – भगं (ऐश्वर्यादिगुणाः)अस्ति अस्मिन् इति।

सवयोभिः – समानं वयः येषां ते, तैः।

भावार्थः

गुरुकुलवासी ऐश्वर्ययुक्तः सः शङ्करः कदाचित् भिक्षायै सतीर्थ्यैः सह कस्यचन निर्धनस्य ब्राह्मणस्य गृहं प्राप्तवान्।

तमवोचत तत्र सादरं
वटुवर्यं गृहिणः कुटुम्बिनी।
कृतिनो हि भवादृशेषु ये
वरिवस्यां प्रतिपादयन्ति ते।। २

अन्वयः	अन्वयार्थः
तत्र	तदा (तस्मिन् गृहे)।
गृहिणः	गृहनाथस्य।
कुटुम्बिनी	सहधर्मिणी।
तं वटुवर्यं	तं ब्रह्मचारिश्रेष्ठम्।
सादरं	सबहुमानम् ।
अवोचत	अवदत्।
ये	जनाः।
भवादृशेषु	भवत्सदृशेषु।
वरिवस्यां	शुश्रूषाम् (पूजाम् इति यावत्)।
प्रतिपादयन्ति	अर्पयन्ति।
ते कृतिनः	ते पुण्यवन्तः।
हि	एव।

विग्रहवाक्यानि

वटुवर्यम् – वटुषु वर्यः, तम्।

भवादृशेषु – भवन्तम् इव पश्यति इति भवादृशः, तेषु।

सादरम् – आदरेण सह वर्तते यस्मिन् कर्मणि तद्यथा।

भावार्थः

‘ तत्र गृहे ये भवादृशानां ब्रह्मचारिश्रेष्ठानां पूजां कुर्वन्ति ते पुण्यवन्तः एव ’ इति सा गृहिणी उवाच।

विधिना खलु वञ्चिता वयं
वितरीतुं वटवे न शक्नुमः।
अपि भैक्ष्यमकिञ्चनत्वतो
धिगिदं जन्म निरर्थकं गतम्।। ३

पदच्छेदः

धिगिदम् – धिक् + इदम्।

विग्रहवाक्यानि

अकिञ्चनत्वतः – किञ्चन न विद्यते यस्य सः अकिञ्चनः, तस्य भावः अकिञ्चनत्वम्, ततः।

अन्वयः	अनवयार्थः
वयं	अयं परिवारः।
विधिना	दैवतेन।
वञ्चिताः खलु	प्रतारिताः किल।
अकिञ्चनत्वतः	निर्धनत्वात्।
वटवे	ब्रह्मचारिणे।
भैक्ष्यं	भिक्षां।
वितरीतुं	प्रदातुं।
न शक्नुमः	न पारयामः।
इदं जन्म	एतत् मर्त्यजन्म।
निरर्थकं	निष्प्रयोजनम्।
गतं	जातम्।
धिक्	कष्टम् (निन्दार्थकमव्ययम्)।

भावार्थः

विधिवैपरीत्येन वयं दरिद्राः भवामः । अतः ब्रह्मचारिणे यत्किमपि भैक्ष्यं दातुं न शक्नुमः। अपरेषां कृते प्रयोजनरहितमिदं जन्म निन्दनीयमेव।

इति दीनमुदीरयन्त्यसौ
प्रददावामलकं व्रतीन्दवे।
करुणं वचनं निशम्य सोऽ-
प्यभवज्ज्ञाननिधिर्दयार्द्रधीः।। ४

पदच्छेदः

दीनमुदीरयन्त्यसौ	– दीनम् + उदीरयन्ती + असौ।
प्रददावामलकम्	– प्रददौ + आमलकम्।
सोऽप्यभवज्ज्ञाननिधिर्दयार्द्रधीः	– सः + अपि + अभवत् + ज्ञाननिधिः + दयार्द्रधीः।

अन्वयः	**अनवयार्थः**
इति	एवम्।
दीनम्	सकरुणम्।
उदीरयन्ती	वदन्ती।
असौ	सा।
व्रतीन्दवे	व्रतिचन्द्राय (ब्रह्मचारिश्रेष्ठाय)।
आमलकं	धात्रीफलम्।
प्रददौ	अदात्।
ज्ञाननिधिः अपि	पण्डितोऽपि।
सः	सः वटुः।
करुणं	दीनम्।
वचनं	वाक्यम्।
निशम्य	आकर्ण्य।
दयार्द्रधीः	करुणार्द्रचित्तः ।
अभवत्	सञ्जातः।

विग्रहवाक्यानि

व्रतीन्दवे – व्रतम् अस्य अस्ति इति व्रती, सः एव इन्दुः, तस्मै।

ज्ञाननिधिः – ज्ञानं निधिः यस्य सः।

दयार्द्रधीः – आर्द्रा धीः यस्य सः आर्द्रधीः, दयया आर्द्रधीः दयार्द्रधीः।

भावार्थः

एवं सकरुणं वदन्ती सा माता तस्मै ब्रह्मचारिणे आमलकम् एकम् अदात्। स तु लोकम् उदासीनतया पश्यन्नपि तस्याः करुणं वचनमाकर्ण्य दयार्द्रहृदयः अभवत्।

स मुनिर्मुरभित्कुटुम्बिनीं
पदचित्रैर्नवनीतकोमलैः।
मधुरैरुपतस्थिवांस्तवै-
र्द्विजदारिद्र्यदशानिवृत्तये।। ५

पदच्छेदः

स मुनिर्मुरभित्कुटुम्बिनीं – सः + मुनिः +मुरभित्कुटुम्बिनीम्।

पदचित्रैर्नवनीतकोमलैः – पदचित्रैः + नवनीतकोमलैः।

मधुरै.......दशानिवृत्तये – मधुरैः+उपतस्थिवान्+स्तवैः+द्विजदारिद्र्यदशानिवृत्तये ।

अन्वयः	अन्वयार्थः
सः मुनिः	सः वटुः।
मुरभित्कुटुम्बिनीं	ऐश्वर्यदेवतां (लक्ष्मीम् इति यावत्)।
नवनीतकोमलैः	नवनीतमिव मृदुलैः।
पदचित्रैः	मनोहरपदैः।
मधुरैः	रसयुक्तैः।
स्तवैः	स्तुतिभिः।
द्विजदारिद्र्यदशानिवृत्तये	ब्राह्मणदारिद्र्यावस्थानिवारणाय ।
उपतस्थिवान्	उपासितवान्।

विग्रहवाक्यानि

मुरभित्कुटुम्बिनीं — मुरं (मुरनामकासुरम्)भिनत्ति इति मुरभित् (विष्णुः), तस्य कुटुम्बिनी, ताम्।

नवनीतकोमलैः — नवनीतम् इव कोमलम्, तैः।

द्विजदारिद्र्यदशानिवृत्तये — द्विजस्य दारिद्र्यं द्विजदारिद्र्यं, तस्य दशा, तस्याः निवृत्तिः, तस्यै।

भावार्थः

सः वटुः शङ्करः तेषां दारिद्र्यनिवृत्तये ऐश्वर्यदेवतां मधुरोदारैः वचनैः तुष्टाव।

अमुना वचनेन तोषिता
कमला तद्भवनं समन्ततः।
कनकामलकैरपूरय-
ज्जनताया हृदयं च विस्मयैः।। ६

पदच्छेदः

कनकामलकैरपूरयज्जनताया हृदयम् — कनकामलकैः + अपूरयत् + जनतायाः + हृदयम्।

विग्रहवाक्यानि

तद्भवनम् — तस्य भवनम्।

कनकामलकैः — कनकम् एव आमलकम् , कनकामलकम्, तैः ।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
अमुना	अनेन।
वचनेन	वाक्येन।
तोषिता	सन्तुष्टा।

कमला	लक्ष्मीः।
तद्भवनं	तद्ब्राह्मणगृहम्।
समन्ततः	परितः।
कनकामलकैः	सुवर्णधात्रीफलैः।
अपूरयत्	पूरयामास।
विस्मयैः	अद्भुतैः ।
जनतायाः	जनसमूहस्य ।
हृदयं च ।	चित्तं च (अपूरयत्)।

भावार्थः

श्रीशङ्करस्य तादृशेन लक्ष्मीस्तवेन (कनकधारास्तवेन) सन्तुष्टा लक्ष्मीदेवी तस्य ब्राह्मणस्य भवनं सुवर्णधात्रीफलैः पूरयामास। तदैव अद्भुतैः तद्देशवासिनां मनांसि च अपूरयत्।

अमरस्पृहणीयसम्पदं
द्विजवर्यस्य निवेशमात्मवान्।
स विधाय यथापुरं गुरोः
सविधे शास्त्रवराण्यशिक्षत।। ७

पदच्छेदः

स विधाय	– सः विधाय।
शास्त्रवराण्यशिक्षत	– शास्त्रवराणि अशिक्षत।

विग्रहवाक्यानि

अमरस्पृहणीयसम्पदं	– स्पृहयितुं योग्यं स्पृहणीयम्, अमरैः स्पृहणीयम् अमरस्पृहणीयम्, अमरस्पृहणीयं सम्पद् यस्मिन्, तत्।
तद्द्विजवर्यस्य	– तस्य द्विजवर्यस्य।
आत्मवान्	– आत्मा (बुद्धिः) अस्ति अस्मिन् इति ।
शास्त्रवराणि	– शास्त्रेषु वरम्, तानि।

अन्वयः	अन्वयार्थः
आत्मवान्	बुद्धिमान् ।
सः	वटुः ।
द्विजवर्यस्य	ब्राह्मणश्रेष्ठस्य।
निवेशं	भवनम् ।
अमरस्पृहणीयसम्पदं	देवैरपि विलोभनीयसम्पदं।
विधाय	कृत्वा ।
यथापुरं	यथापूर्वम् ।
गुरोः	आचार्यस्य ।
सविधे	समक्षम्।
शास्त्रवराणि	उत्तमशास्त्राणि ।
अशिक्षत	अपठत्।

भावार्थः

एवं दरिद्रस्य तस्य ब्राह्मणस्य भवनं स्वर्गीयसुखसम्पन्नं कृत्वा सुमतिः स शङ्करः गुरोर्निकटमागत्य यथापूर्वं तत्समक्षम् उत्तमशास्त्राण्यपठत् ।

धातुपरिचयः

विवेश – विश प्रवेशने इति धातोः परस्मैपदि लिट् प्र.पु.ए.व।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	विवेश	विविशतुः	विविशुः
मध्यमपुरुषः	विवेशिथ	विविशथुः	विविश
उत्तमपुरुषः	विवेश	विविशिव	विविशिम।

विशति इति लट् लकारे प्रथमपुरुष एकवचनम्।

विशेषांशः

वसन् – वस निवासे इति धातोः शतृप्रत्ययान्तं रूपम्।

वसन् वसन्तौ वसन्तः।

उदीरयन्ती – उत् उपसर्गपूर्वक ईर् धातोः शतृप्रत्ययान्तं पदं उदीरयन् । अस्य स्त्रीलिंगरूपं उदीरयन्ती इति।

उदीरयन्ती उदीरयन्त्यौ उदीरयन्त्यः।

उपतस्थिवान् - लिटर्थे क्वसु प्रत्ययान्तं नामरूपम्। स्था धातोः निष्पन्नः उपतस्थिवस् शब्दः।

व्याकरणविशेषः

धिक् जन्म – धिक् शब्दयोगे द्वितीया स्यात्। उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्राऽपि दृश्यते।।

अलङ्कारः

अमुना वचनेन............।।

अत्र कनकामलकैः तद्भवनम्, अद्भुतैः जनहृदयं च अपूरयत् इति **तुल्ययोगितालङ्कारः।** तदुक्तम् –

"**वर्ण्यानामितरेषां च धर्मैक्यं तुल्ययोगिता।**"

वृत्तम्

अत्र सर्वेऽपि श्लोकाः वियोगिनीवृत्ते निबद्धाः। अस्य ललितेति नामान्तरम्। तल्लक्षणम् –

"**विषमे ससजाः गुरुस्समे सभरालोऽथ गुरुर्वियोगिनी इति**"।

पठनप्रवर्तनानि

श्लोकान् सतालमालपतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

वृत्तबोधः।

उच्चारणशुद्धिः।

भावात्मकता।

वटोः ब्राह्मणकुटुम्बिन्याः च मिथः सम्भाषणं सम्भाव्य लिखतु, कक्ष्यायाम् अवतारयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

उचिता सम्भाषणरचना।

स्पष्टतया अवतारणम्।

प्रश्नवाचकानामुचितप्रयोगः।

करुणं वचनं निशम्य सोऽ-प्यभवज्ज्ञाननिधिर्दयार्द्रधीः **— भवन्तः काव्याशं पठितवन्तः खलु ? आधुनिककाले अस्य काव्यांशस्य "प्रसक्तिं" संङ्घे चर्चित्वा टिप्पणीं लिखतु ।**

श्रद्धेयाः अंशाः

चर्चायां भागभागित्वम्।

भाषाशुद्धिः।

आशयपूर्णता।

आचार्यस्वामिनः कृतीनां पट्टिकां निर्मीय कक्ष्यायाम् अवतारयतु।

श्रद्धेयौ अंशौ

क्रमीकरणचारुता।

विषयवैविध्यम्।

चाक्रिकारोहणप्रक्रिया ।

समाजपरिष्करणे महतां योगदानमधिकृत्य लघुभाषणं करोतु।

पाठः ५

जयन्ति ते सुकृतिनः

आमुखम्

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" इति भगवद्गीतावचनम् अनुवर्तमानाः बहवः महात्मानः इदानीमपि सन्ति। प्राचीनभारते प्रादुर्भूताः दार्शनिकग्रन्थाः प्रायः संस्कृते एवासन्। सर्वदर्शनानां सारसंग्रहभूता भवति **भगवद्गीता** । भगवद्गीतया प्रचोदिताः भवन्ति बालगङ्गाधरतिलकः महात्मागान्धी, डा. एस्. राधाकृष्णादयः। एते सर्वेऽपि अस्मत्संस्कृतिप्रभावेण देशाभिमानोज्ज्वलितवीर्याः सन्तः स्वतन्त्रभारतनेतॄणां मकुटायमानाः जनमनसि अद्यापि विराजन्ते ।

बालगङ्गाधरतिलकः।

भारतस्य स्वतन्त्रतासंग्रामे अश्रान्तपरिश्रमं कुर्वतां भारतीयानां मनसि "स्वराज्यम् अस्माकं जन्माधिकार एव" इति अवबोधमुत्पादयितुं यतमानः महानुभावः आसीत् बालगङ्गाधरतिलकः। सः भारतीयसंस्कृतिं दर्शनानि च सम्यक् ज्ञातवान्। अतः यदा यदा सः कारागृहे बद्धः आसीत् तदा तदा संस्कारसम्बन्धिनीः नूतनकृतीः संरचयन् सक्रियः एव अवर्तत। जनानुद्बोधयितुं सः स्वपत्रिकादिभ्यः स्वाशयान् प्रचारयामास। अपि च असङ्घटितान् जनान् योजयितुं भारतीयाचारानुसारं देशीयोत्सवादीन् आयोजयच्च । इदंप्रथमतया वेदानां कालनिर्णयं कर्तुं सः प्रयतितवान्। प्राचीनभारतीयसंस्कृतग्रन्थैः अतीवाकृष्टः सः तस्मादूर्जं समार्जयन् भारतीयानामुन्नमनाय बहुधा यत्नमकरोच्च।

नाम	-	बालगङ्गाधरतिलकः।
जन्म	-	१८५६ जूलै २३ रत्नगिरिः (महाराष्ट्रा।)
पिता	-	गङ्गाधररामचन्द्रतिलकः।
मृत्युः	-	१९२० आगस्त् ०१ मुम्बै, (महाराष्ट्रा)
प्रसिद्धिः	-	स्वातन्त्र्यसंग्रामनायकः, सामूहिकपरिष्कर्ता।

गीतारहस्यम्

बालगङ्गाधरतिलकः भारतीयानां स्वतन्त्रताभिवाञ्छां प्रोज्वालयितुम् उपनिषत्सारभूतानां भगवद्गीतातत्वानां व्याख्यां कालानुसारं कृत्वा जनानुद्बोधयामास। तत् **गीतारहस्यम्** इति महितनाम्ना श्लाघ्यते।

महात्मागान्धी।

अस्माकं राष्ट्रपिता महात्मागान्धी भारतीयदर्शनैः प्रभावित आसीत्। औपचारिकरीत्या सः संस्कृतं न अपठत्। तथापि गीतातत्वे नितरामाकृष्टः सः श्रीरामं पतितपावनं मर्यादापुरुषोत्तमं च अमन्यत। गान्धिमहाभागस्य रामराज्यसङ्कल्पः प्रसिद्ध एव। **'सत्यशोधनम्'** नाम आत्मकथनात्मके ग्रन्थे सः तस्य भगवद्गीताश्रितत्वं स्पष्टयति। गीताश्लोकानाम् अनुसन्धानेन झटित्येव सर्वदुःखशमनं भवेदिति स वदति। 'संस्कृतपठनात् ऋते कश्चन यथार्थभारतीयो न भवेत् ' इत्यपि तेन परामृष्टम्। एवं संस्कृतभाषायां परिचिताः कृपा-दया-अहिंसादिप्रघोषकाः तत्वचिन्ताः महात्मन अस्य कर्ममण्डले बहूपकारिकाः आसन् इति अवगन्तुं शक्यते ।

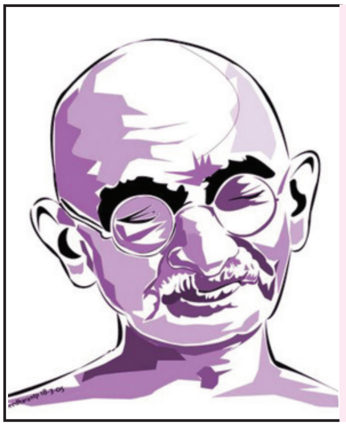

नाम	-	मोहन्दास् करंचन्द् गान्धी।
जन्म	-	१८६९ ओक्टोबर् २ पोर्बन्दर् (गुजरात्)
पिता	-	करंचन्द गान्धी ।
माता	-	पुतलीबायी।
प्रशस्तिः	-	भारतस्य राष्ट्रपिता, स्वातन्त्र्यसमर सेनानी।
मृत्युः	-	१९४८ जनुवरि ३० नवदिल्ली

सत्यशोधनसारांशः

यदा सन्देहाः माम् आखेटयन्ति, प्रत्याशायाः किरणं न पश्यामि, तदा अहं भगवद्गीतामाश्रये। ये गीताम् अनुध्यायन्ते ते प्रतिदिनं नवनवानुभूतीः अनुभवन्ति, नवीनार्थप्रकाशं च लभन्ते।।

जेट् नामक पाश्चात्येन इत्थं सूचितम्।

अद्य राधाकृष्णेन यत्कृतं तदतुल्यमेव। तथा सः प्रबन्धकत्वेन कार्याण्यपि अकरोत्। अत्र राधाकृष्णः भारतीयप्राचीनदर्शनानाम् महत्वेन साकम् इदानीन्तनस्य पाश्चात्यविज्ञानस्य ऊर्जस्वलतामपि संयोज्य सेतुं निर्मातुं प्रयतते- इति।

नाम	-	डा. सर्वेप्पल्ली राधाकृष्णः
जन्म	-	१८८८ सेप्तम्बर् ५ तिरुत्तणि, तमिल्नाडु।
पितरौ	-	एस्. वीरस्वामी, सीतम्मा।
प्रशस्तिः	-	भारतस्य राष्ट्रपतिः। दार्शनिकः ।
मृत्युः	-	१९७५ एप्रिल् १७

डा. एस् .राधाकृष्णः।

भारतस्य प्रथम उपराष्ट्रपतिः डा. सर्वेप्पल्लि राधाकृष्णन् महाभागः भारतीयदर्शनेषु अतीव तत्परः आसीत्। स बाल्य एव स्वपरिवारात् साम्प्रदायिकशिक्षाम् अवाप्तवान्। तस्य औपचारिकशिक्षा क्रैस्तवसभाविद्यालयकलालयादिषु आसीत्। अतः पाश्चात्य-तत्वचिन्ताम् अधिकृत्य तस्मिन् अवगाढं ज्ञानम् अवर्तत। आधुनिककाले भारतीयदर्शनानां व्याख्यानं कृत्वा प्रसिद्धिं प्राप्तेषु दार्शनिकेषु अन्यतमः सः, तेषाम् दर्शनानां महत्वं सर्वत्र उद्घोषितवान्। यद्यपि अनेके पठनाय पाश्चात्यदेशम् अगच्छन् तथापि राधाकृष्णमहाभागः ओक्सफोर्ड सर्वकलाशालायाम् इदंप्रथमतया पाठनाय एव अगच्छत्। प्राचीनभारतीयदर्शनानि यथासन्दर्भम् उचितरूपेण व्याख्यातुं समर्थ आसीदयं महानुभावः। विंशत्यामेव वयसि अनेन रचितः **वेदान्तस्य धार्मिकता** इति प्रथमग्रन्थः प्रसिद्धीकृतः। एवं संस्कृतेन प्रभावितः सः भारतीयदर्शनानां सारवत्तां लोकेषु सर्वत्र प्रसारितवान्।

पदच्छेदः

जन्माधिकार एवेति	-	जन्माधिकारः + एव + इति।
तथाऽपि	-	तथा + अपि ।
झटित्येव	-	झटिति + एव ।
बाल्य एव	-	बाल्ये + एव।
आसीदयं	-	आसीत् + अयम्।

विग्रहः

दर्शनम्	-	दृश्यते अनेन इति दर्शनम्।
पुरुषोत्तमः	-	पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः।
राष्ट्रपिता	-	राष्ट्रस्य पिता राष्ट्रपिता।
राष्ट्रपतिः	-	राष्ट्रस्य पतिः राष्ट्रपतिः।
सत्यशोधनम्	-	सत्यस्य शोधनम् ,सत्यशोधनम्।

धातुपरिचयः

प्रचारयामास	-	प्र + चर गतौ णिचि लिट् परस्मैपदी प्र . पु . ए . व ।
भवेत्	-	भू सत्तायां विधिलिङ् परस्मैपदी प्र . पु . ए . व ।
शक्यते	-	शक मर्षणे लट् आत्मनेपदी प्र . पु . ए . व ।

व्याकरणविशेषः

संस्कृतपठनात् **ऋते** कश्चन यथार्थभारतीयो भवितुं नार्हति।

(ऋते योगे पञ्चमी स्यात्)

पठनप्रवर्तनानि

पाठभागं सम्यक् पठित्वा प्रश्नोत्तरकेलिं चालयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

प्रश्नवाचकशब्दानां सम्यगुपयोगः।

आशयपूर्णता।

भाषाशुद्धिः।

सर्वेषां सहभागित्वम्।

केरलीयसमाजपरिष्कर्तॄन् अधिकृत्य चर्चां प्रचालयतु। ततः टिप्पणीं लिखित्वा अवतारयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

समाजपरिष्कर्तॄणां नामसमाहरणम्।

जीवचरितसम्पादनम्।

टिप्पणीलेखनम्।

भाषाशुद्धिः।

पाठभागे मञ्जूषायां दत्तांशान् स्वीकृत्य तत्रस्थानां महात्मनां जीवनमधिकृत्य लघुटिप्पणीं लिखतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

दत्तांशानां वाचनम्।

आशयपूर्णता।

भाषाशुद्धिः।

जीवनचरितघटना।

महात्मनां सूक्तीः समाहृत्य कक्षायाम् अवतारयतु।

श्रद्धेयौ अंशौ

सम्पुटीकरणम् ।

विषयानुसारं वर्गीकरणम्।

महात्मागान्धिनः, बालगङ्गाधरतिलकस्य ,एस् .राधाकृष्णस्य च प्रसिद्धानां ग्रन्थानां पट्टिकां करोतु, सम्पुटं च रचयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

औचित्यम्।

पूर्णता।

आकर्षणीयता।

चाक्रिकारोहणप्रक्रिया ।

देशभक्तिपराणि गीतकानि सतालमालपतु।

पाठः ६

रागसुधारस.....।

आमुखम्

सर्वेषां प्राणिनां हृदयावर्जकसमर्थं भवति सङ्गीतमिति सुविदितमेव। प्रोक्तं च अभियुक्तैः ***शिशुर्वेत्ति पशुर्वेत्ति वेत्ति गानरसं फणी***- इति। भारतीयासु चतुष्षष्टिकलासु सङ्गीतस्य प्रथमस्थानं वर्तते। गान्धर्वविद्या इति नामान्तरेण प्रसिद्धायाः संगीतविद्यायाः उपासकाः बहवः सन्ति। तेषु अन्यतमः अर्वाचीनश्चास्ति त्यागराजस्वामी। कर्णाटकसङ्गीतलोके कनिष्ठिकाधिष्ठितं स्थानम् अलङ्करोत्ययं महात्मा। सङ्गीतज्ञं त्यागराजमधिकृत्य बहूनि ऐतिह्यानि प्रथितानि। तेषु प्रसिद्धमेकम् अत्र प्रस्तूयते।

सामजवरगमन..!
साधुहृद्सारसाब्जपाल..!
कालातीतविख्यात..!!

तञ्चावूर्देशस्थः कश्चित् देवालयः। आस्वादकहृदयेषु अपूर्वामनिर्वचनीयामनुभूतिं प्रवर्द्धयन् कश्चन सङ्गीतज्ञः तत्र कीर्तनमालपति स्म। स कृशगात्रोऽपि प्रतिपच्चन्द्र इव तेजस्वी आसीत्। तस्य मुखारविन्दात् निर्गलितासु संगीतामृतधारासु निमग्नाः तत्रस्थाः आश्चर्यभरिताः अभवन्।

"अहो कीदृशी स्वरमाधुरी?"

"कोऽयं गायकः?"

"केयं कृतिः?" तमजानन्तः केचित् परस्परमपृच्छन्।

"श्रुतिरागविशारदः त्यागराजोऽयं महात्मा। तिरुवय्यार्देशे उषित्वा स बहूनि कीर्त्तनानि व्यरचयत्। तेषां रागतालसंविधानं च सामञ्जस्येन तेनैव कृतम्। तेष्वन्यतमा हिन्दोलरागनिबद्धा संस्कृतकृतिरेवात्रालपिता।" तं सङ्गीतज्ञं ज्ञातवन्तः अपरे प्रत्यवदन्।

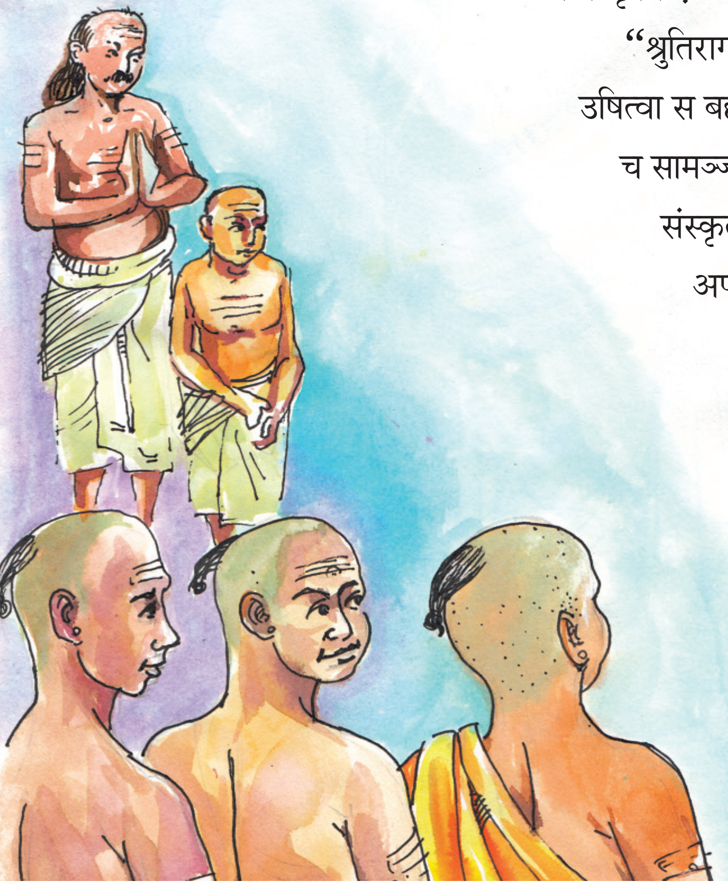

कालान्तरे त्यागराजस्वामिनः कीर्तिः सर्वत्र प्रसारिता। बहवः संङ्गीतप्रणयिनः नादोपासकस्यास्य शिष्यत्वं स्वीकृतवन्तः। तञ्चावूर्देशाधिपः शरभोजी च तस्य महत्वं कर्णाकर्णिकया अशृणोत्। स त्यागराजस्य मैत्रीमैच्छत्। विज्ञानसम्पन्नोऽपि त्यागराजः निर्धनत्वादतीव क्लेशमनुभवति स्म। स उञ्छवृत्तिं कृत्वा जीवितं

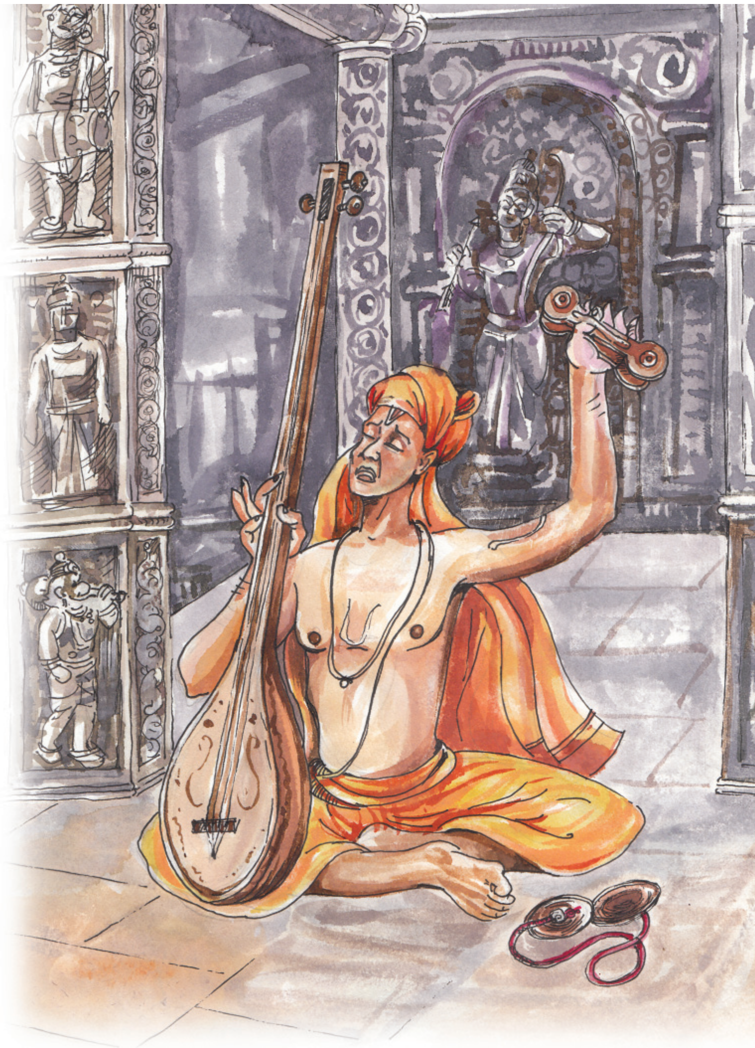

निनाय। वृत्तान्तममुं शरभोजी अजानात्। अतः त्यागराजं दारिद्र्याद्दुद्धर्तुं राजा उपायमेकं स्वीचकार। त्यागराजः राजप्रशस्तिपरां कृतिमेकां विरच्य समर्पयति चेत् प्रभूतं धनं तस्मै प्रदातुं राजा निश्चिकाय। दूतेनैकेन तदिङ्गितं तस्मै न्यवेदयच्च।

राजनिर्देशं शृण्वतः त्यागराजस्य हृदयान्तरालात् कृतिरेका निर्गलिता। 'निधिचालसुखमा....!!' स सर्वं विस्मृत्य कल्याणिरागेण अगायत्।

'धनार्जनम् उत ईश्वरभजनं वा करणीयम्।
नरस्तव उत हरिस्तवो वा वरणीयः।
रे मानस! सत्यं वद रमणीयम्..।।'

-इत्यर्थोपेतं तत् तेलुगुभाषानिबद्धं कीर्तनं स राज्ञे प्रेषितवान्। ईश्वरसेवनमेव सर्वस्मात्परं धनमिति त्यागराजवचनं श्रुत्वा राजा लज्जानम्रमुखो बभूव।।

कदाचित् षट्कालगोविन्दमारार् इति प्रख्यातः केरलीयसंङ्गीतज्ञः त्यागराजं द्रष्टुं तमभ्यगच्छत्। गोविन्दमारार्महाभागस्य षट्कालेषु गातुं वैभवं पुरतो दृष्ट्वा स विस्मितस्तिमितोऽभूत्। स तदैव "एन्तरो महानुभावुलु... " इति श्रीरागविशिष्टेन कीर्तनेन तमभ्यर्चयत्। त्यागराजपञ्चरत्नकीर्तनेषु कीर्तनमिदं पश्चात् नितरां प्रसिद्धिमवाप।।

श्रुतिः।
श्रूयते अनेन श्रुतिः। गायकः यन्नादविशेषमाधारीकृत्य स्वागानप्रयोगमाचरति तच्छ्रुतिरिति सामान्येन उच्यते। श्रवणसुखप्रदेषु नादेषु अधिकसुखदायकाः श्रुतयः।

रागः।
रञ्जयति सहृदयानां मनांसि इति रागः।श्रुति-ताल-साहित्यान्यपेक्ष्य अधिकमनोज्ञकत्वात् रागः इति विशेषसंज्ञा।

कृतिः।
यत्र साहित्यमपेक्ष्य संगीतस्य अधिकप्राधान्यं, तथा ईश्वर- सज्जनादीनां स्तुतिपरं तत्वचिन्तापरं साहित्यञ्च भवति सा कृतिरित्युच्यते। रीतिरियं त्यागाराजेनोद्घाटिता।

कीर्तनम् ।
यस्मिन् सङ्गीतविभागे गेयांशमपेक्ष्य साहित्यस्य प्राधान्यमस्ति तत् कीर्तनम् । अत्र भक्तिरेव अङ्गी। ईश्वराराधनमेव मुख्योद्देश्यम्।

पदार्थः

सामजः	-	गजः
सारसं	-	सरसिभवम्
अनुभूतिः	-	अनुभवः
निमग्नः	-	नितरां मग्नः (सुस्नातः इति यावत्)
विशारदः	-	समर्थः
सामञ्जस्येन	-	औचित्यपूर्णेन
प्रभूतम्	-	बहुलम् (अनेकम्)
इङ्गितम्	-	मनोभावः
स्तिमितः	-	अचञ्चलः /आर्द्रः।

पदच्छेदः

कृशगात्रोऽपि	=	कृशगात्रः +अपि
प्रतिपच्चन्द्र इव	=	प्रतिपच्चन्द्रः +इव
केयं	=	का + इयम्
तेनैव	=	तेन +एव
तेष्वन्यतमः	=	तेषु +अन्यतमः
संस्कृतकृतिरेवात्रालपिता	=	संस्कृतकृतिः +एव +अत्र +आलपिता
नादोपासकस्यास्य	=	नादोपासकस्य +अस्य
विज्ञानसम्पन्नोऽपि	=	विज्ञासम्पन्नः +अपि
दारिद्र्याद‌ुद्धर्तुं	=	दारिद्र्याद् + उद्धर्तुम्
न्यवेदयच्च	=	न्यवेदयत् + च ।

पठनप्रवर्तनानि

संगीतज्ञेन सह साक्षात्कारं कृत्वा लघुटिप्पणीं लिखतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

प्रश्नवाचकानामुचितप्रयोगः।

विषयानुबन्धी।

भाषाशुद्धिः।

वाग्गेयकारानधिकृत्य लघुटिप्पणीं लिखतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

भाषाशुद्धिः।

विषयानुबन्धी।

समग्रता।

पाठभागात् सङ्गीतग्रन्थेभ्यश्च प्रसिद्धानां कर्णाटकसङ्गीतरागाणां नामानि चित्वा पट्टिकां रचयतु।

श्रद्धेयः अंशः

अकारादिक्रमः।

... ...

अधिकविस्तरः

उञ्छवृत्तिः -जीवनोपायविशेषः

(शिलाहरणम् इति च कथ्यते)

अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वा यत्र यत्र ओषधयो धान्यानि वा लवनानन्तरमवशिष्यन्ते तानि अङ्गुलीभ्याम् एकैकं कणम् इति सावधानं सञ्चित्य य उपजीवनं करोति स एव शिलाहारि। तत्प्रवृत्तिरेव उञ्छवृत्तिः।।

तालः।

गीतं नृत्तं च वाद्यञ्च तौर्यत्रिकमिति स्मृतम्।
तौर्यत्रिकस्तु मत्तेभस्तालस्तस्याङ्कुशो मतिः।

तौर्यत्रिकस्यावतारणे यः समयक्रमः आचर्यते स एव तालः। गीतवाद्यनृत्तानाम् अवतरणवेगतायाः नियन्त्रणमेव तालस्योद्देश्यम्।

वाग्गेयकारः।

वाङ्मातुरुच्यते गेयं धातुरित्यभिधीयते।
वाचं गेयं च कुरुते यः स वाग्गेयकारकः।। (सङ्गीतरत्नाकरः)

गीतस्य वाङ्मयरूपं मातुः इति व्यवह्रियते। गेयं रूपं धातुः इति च। ते वाग्गेये यः औचित्यपूर्वं रचयति स एव वाग्गेयकारः। गानकर्ता इति सामान्योऽर्थः।

बहवः संङ्गीतशास्त्रग्रन्थाः सन्ति। तेषु केषाञ्चन प्रसिद्धग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च नामानि अधो दीयन्ते।

संस्कृतग्रन्थाः	सङ्गीतमकरन्दम्	-	नारदः
	सङ्गीतरत्नाकरः	-	शाङ्र्गदेवः
	सङ्ग्रहचूडामणिः	-	गोविन्दाचार्यः
	चतुर्दण्डीप्रकाशिका	-	वेङ्कटमखि
	सङ्गीतपारिजातः	-	अहोबलः
कैरलीग्रन्थः	सङ्गीतचन्द्रिका	-	आट्टूर् कृष्णपिषारोटि

अभ्यासपत्रिका 2

1) सन्धिकार्यं कुरुत

तेनैव	तेन + एव।
अनेनैव	............।
नैकोऽपि	............।
पाठस्यास्य	............।
केयम्	............।
एवेति	............।
इत्यतः	............।

2) ***विग्रहकार्यं कुरुत***

राष्ट्रपिता	राष्ट्रस्य पिता।
सत्यशोधनम्	....
धनहीनस्य	....
कालान्तरे	....
मैत्री	....
ज्ञाननिधिः	....

3) सम्भाषणांशं पूरयत।

श्रीहरिः – भो! सुनिल! भवान् कुतः आगच्छति?

सुनिलः – ....।

श्रीहरिः – ततः किं पुस्तकं भवान् स्वीकृतवान्?

सुनिलः – ....।

श्रीहरिः – सत्यशोधनं नाम ग्रन्थः समीचीनः एव। अहं तं पूर्णं पठितवान्।

सुनिलः – तव समीपं गीतारहस्यं नाम ग्रन्थः अस्ति वा?

श्रीहरिः –.............। ....?

सुनिलः – न जानाति भवान्? बागंगाधरतिलकः एव।

श्रीहरिः – अस्तु, मिलामः। धन्यवादः।

सुनिलः – अस्तु, धन्यवादः।

शब्दकोशः

अनिर्वचनीयः	वर्णयितुम् अशक्यः	വർണ്ണനാതീതം	Undescribable	ವರ್ಣನಾತೀತ
अवबोधः	ज्ञानम्	അറിവ്	Knowledge	ಜ್ಞಾನ
उञ्छवृत्तिः	शिलाहरणं नाम उपजीवनवृत्तिः	ഭിക്ഷോപ ജീവിതം കാലപെറുക്കി ഉപജീവിതം	begging to live	
उषित्वा	वासं कृत्वा	താമസിച്ചിട്ട്	Having resided	ವಾಸವಾಗಿ
कृशगात्रः	कृशतनुः	മെലിഞ്ഞ ശരീരമുള്ളവൻ	Slimmish	ತುಂಬಾ ಕ್ಷೀಣ
नवनीतम्	हैयङ्गवीनम्	വെണ്ണ	Fresh Butter	ಬೆಣ್ಣೆ
निर्गलितम्	प्रसृतम्	ഒഴുകിയത്	Flowing out	ತುಂಬಿತುಳುಕು
प्रख्यातः	प्रसिद्धः	പ്രസിദ്ധൻ	Famous	ಪ್ರಸಿದ್ಧ
भैक्ष्यलिप्सा	भिक्षालाभेच्छा	ഭിക്ഷ ലഭിക്കണമെന്ന ആഗ്രഹം	Wish to get alm	ಭಿಕ್ಷೆ ಸಿಗಬಹುದೆಂಬ ಇಚ್ಛೆ
मुरभित्कुटुम्बिनी	ऐश्वर्यदेवता	ലക്ഷ്മീ ദേവി	Goddess Lekshmi	ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿ
लज्जावनम्रः	लज्जावनतः	ലജ്ജയാൽ കുനിഞ്ഞവൻ	Bowed with shame	ಅವಮಾನದಿಂದ ಬಾಗು
लब्धजन्म	जातः	ജനിച്ചവൻ	One who was born	ಜನಿಸಿದವನು
विशारदः	समर्थः	സമർത്ഥൻ	Capable	ಸಮರ್ಥ
वैभवम्	प्रागल्भ्यम्	സാമർത്ഥ്യം	Skill	ಸಾಮರ್ಥ್ಯ
सतीर्थ्यः	सहपाठी	സഹപാഠി	Classmate	ಸಹಪಾಠಿ

किमधिगतम्

निर्देशः - प्रवर्तनानि यथाकालं कृतानि चेत् साधुसूचकचिह्नं (√) क्रियताम्

क्रम संख्या	प्रवर्तनानि	सम्यक् कृतम्	भागिकतया कृतम्	क्लेशनिर्देशः	परिहारबोधनम् (संख्यया सूचितम्)
१					
२					
३					
४					
५					
६					

१ अध्यापकस्य साहाय्येन । २ सुहृदः साहाय्येन। ३ अन्येषां साहाय्येन।

आमुखम्

काव्यनाटकादिभिः साहित्यकृतिभिः सुसम्पन्ना भवति संस्कृतभाषा। पञ्चमहाकाव्यानि प्रसिद्धानि खलु। तद्वत् महाकवेः कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलाख्यं नाटकं विश्वप्रसिद्धं भवति। सर्वाण्येतानि महाकवीनां साहितीसपर्यायाः फलानि भवन्ति।

साहितीनामके अस्मिन्नेकके पञ्चमहाकाव्येभ्यः एकैकं श्लोकमुद्धृत्य **काव्यमुक्तावलि**रिति पाठः अभिज्ञानशाकुन्तलात् शकुन्तलादुष्षन्तयोः पुनःसमागमप्रतिपादकः **विगतानुशय** इति पाठश्चायोजितौ।

एककम् ३

साहिती

पठनाधिगमाः।

- महाकवीनां कृतीनाञ्च पट्टिकां रचयति।
- नायिकाकथापात्राणाम् अन्येषाञ्च स्वभावनिरूपणं करोति।
- सूचनानुसारं टिप्पणीं लिखति।
- नाटकांशं कथारूपेण परिवर्त्य लिखति।
- अव्ययपदानां पट्टिकां करोति।

प्रवेशकम्

समाजे स्त्रीणां स्थानम्- इति विषये संगोष्ठीं प्रचालयतु।

पाठः ७

काव्यमुक्तावलिः।

कुमारसम्भवम् , रघुवंशम् , किरातार्जुनीयम् , शिशुपालवधम् , नैषधीयचरितम् इत्येतानि भवन्ति पञ्चमहाकाव्यानि। एषु सौन्दर्यस्य तथा शक्तेः च प्रतिरूपेणैव महाकविभिर्महिलाः वर्णिताः। तासामेकैकमुदाहरणमत्र पश्यन्तु।

कुमारसम्भवम्

महाकविः कालिदासः कविकुलगुरुरिति विख्यातः भवति। अनेन त्रीणि नाटकानि द्वे महाकाव्ये द्वे खण्डकाव्ये च विरचितानि। अस्य महाकाव्ययोरन्यतरं भवति कुमारसम्भवम्। काव्येऽस्मिन् पार्वतीपरमेश्वरयोः विवाहपर्यन्ता कथा एव कालिदासेनोपवर्णिता इति श्रूयते।

कुमारसम्भवे षष्ठसर्गे गौरीं परिणेतुमिच्छोः शम्भोः दौत्येन सप्तर्षयः हिमवन्तं प्रापुः। तेषु अङ्गिरः गिरिशस्य कृते गिरिजां गिरीशं ययाचे। तस्मिन् समये पितुरन्तिके स्थितायाः पार्वत्याः अवस्था कविना एवं वर्णिता।

एवं वादिनि देवर्षौ
पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्राणि
गणयामास पार्वती।।

कुमारसम्भवम् – 6/84

पदच्छेदः

पितुरधोमुखी – पितुः + अधोमुखी

अन्वयः	अन्वयार्थः
देवर्षौ	अङ्गिरसि।
एवं वादिनि	एवम् उक्तवति सति।
पार्वती	उमा ।
पितुः	तातस्य।(हिमवतः) ।
पार्श्वे	समीपे।
अधोमुखी	लज्जया अवनतमुखी (सती)।
लीलाकमलपत्राणि	क्रीडाकमलदलानि।
गणयामास	अगणयत् ।

विग्रहवाक्यानि

अधोमुखी	-	अधः मुखं यस्याः सा ।
देवर्षौ	-	देवः च असौ ऋषिः च। तस्मिन् ।
पार्वती	-	पर्वतस्य अपत्यं स्त्री।
लीलाकमलपत्राणि	-	लीलायै कमलं लीलाकमलं तस्य पत्राणि ।

आशयः

पार्वती हिमवता साकं देवर्षिभिः कृतां तस्याः विवाहचर्चां श्रोतुमुत्सुका भूत्वा पितुः पार्श्वे लज्जावनम्रमुखी सती कमलदलगणनाव्याजेन स्थिता।

वृत्तम्

अनुष्टुप्।

कोशः

पिता - तातस्तु जनकः पिता।

पार्वती -अद्रिजा महादेवी शर्वाणी पार्वती शिवा।

द्विकर्मकप्रयोगः

गिरिशाय गिरिजां गिरीशं ययाचे।

प्रधानकर्म - गिरिजाम् , अप्रधानकर्म -गिरीशम् ।

रघुवंशम्

सूर्यवंशप्रसूतेः दिलीपादारभ्य अग्निवर्णपर्यन्तानां रघूणामन्वयः एव रघुवंशस्य प्रमेयः। अस्य चतुर्दशे सर्गे सीतापरित्याग एव कथावस्तु। रावणनिग्रहानन्तरम् अयोध्यां प्रत्यागतः सीतासमेतः राज्ये अभिषिक्तः रामः अन्तर्वत्नीं तां लोकापवादभिया परित्यक्तुं निश्चिकाय। तन्निर्वहणार्थं लक्ष्मणमादिदेश च। तथा तां वाल्मीकेरुटजोपान्तमुपनीय भ्रातुराज्ञां निरुह्य यातुकामं सौमित्रिं सीता एवं वदति।

वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजा
वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम्।
मां लोकवादश्रवणादहासीः
श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य?।।

रघुवंशम् –14/61

पदच्छेदः

वाच्यस्त्वया	-	वाच्यः + त्वया।
स राजा	-	सः + राजा।

अन्वयः	अन्वयार्थः
सः राजा	सः नृपतिः। (रामः इत्याशयः)।
मद्वचनात्	मम वचनेन।
त्वया	भवता (लक्ष्मणेन)।
वाच्यः	वक्तव्यः।
समक्षम्	अक्ष्णोः समीपं
वह्नौ	अग्नौ
विशुद्धाम् अपि	परिशुद्धाम् अपि
माम्	आत्मानम् (सीताम्)
लोकवादश्रवणाद्	जनापवादश्रवणात्
यत्	यस्मात्

अहासीः ।	(त्वम्) परित्यजसि स्म।
तत्	तत्
श्रुतस्य	(इतःपर्यन्तमधीतस्य तव) शास्त्रज्ञानस्य
कुलस्य	(उत) वंशस्य (च)
सदृशम्	उचितम् ।
किम्?	वा?

विग्रहवाक्यानि

समक्षम्	-	अक्ष्णोः समीपं ।
राजा	-	राजते शोभते इति।
लोकवादश्रवणाद्	-	लोकानां वादः लोकवादः, तस्य श्रवणं लोकवादश्रवणं तस्मात्।

आशयः

रामस्य पुरत एव अग्निपरीक्षया आत्मनः परिशुद्धिं स्थापितवतीं सीतां केवलापवादभयेन रामः परित्यक्तवान्। एतत् तस्य धर्मबोधस्य विख्यातस्य कुलस्य च युज्यते वा इति स राजा त्वया पृष्टव्यः -इति सीता लक्ष्मणं वदति।

वृत्तम्

उपजातिः।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सङ्करः उपजातिः। तल्लक्षणं यथा–

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।

कोशः

यत्	-	यत्-तत्-यतः-ततो हेतौ।
कुलम्	-	वंशः सन्तानो जननं कुलम्।
किम्	-	किं कुत्सायां वितर्के च निषेध प्रश्नयोरपि।
सदृशम्	-	सदृशं समे उचिते च।
समक्षम्	-	प्रत्यक्षौ तु समक्षवत्।
वह्निः	-	अग्निर्वैश्वानरो वह्निः।

व्याकरणांशः

अहासीः– ओहाक् त्यागे। परस्मैपदी - लुङ्- म.पु.ए.व।

स राजा त्वया वाच्यः - कर्मणिप्रयोगः।

किरातार्जुनीयम्।

पञ्चमहाकाव्येषु अर्थगौरवेण सविशेषं स्थानमावहति भारवेः किरातार्जुनीयम्। 'उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्' इति या प्रथा सा किरातार्जुनीयस्य गौरवं नितरां व्यनक्ति। काव्येऽस्मिन् अष्टादशसर्गाः विद्यन्ते। तत्र प्रथमसर्गे द्यूतक्रीडायां कौरवैरभिभूताः पाण्डवाः समयपालनाय वनं प्रविष्टाः। गच्छता कालेनापि राज्यलाभाय युधिष्ठिरः किमपि न करोतीत्यतः पाञ्चाली तमेवं वदति।

इमामहं वेद न तावकीं धियं
विचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तयः।
विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां
रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः।।

किरातार्जुनीयम् – 1/37

पदच्छेदः

ममाधयः	-	मम + आधयः।
विचित्ररूपा खलु	-	विचित्ररूपाः + खलु।
विचिन्तयन्त्या भवदापदम्	-	विचिन्तयन्त्याः + भवदापदम्।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
इमाम्	ईदृशीम्।
तावकीम्	त्वत्सम्बन्धिनीम्।
धियम्	बुद्धिम्।
अहं न वेद ।	अहं न जानामि।
चित्तवृत्तयः	(नराणाम्) मनोव्यापाराः।
विचित्ररूपाः खलु ।	निर्णेतुमशक्याः खलु।
पराम्	अतितीव्राम्
भवदापदम्	तव (युधिष्ठिरस्य) यातनाम्।
विचिन्तयन्त्याः	विशेषेण स्मरन्त्याः।
मम	मे (द्रौपद्याः)
चेतः	चित्तं।

आधयः	मनस्तापाः।
प्रसभम्	बलात्कारेण।
रुजन्ति	व्यथयन्ति।

विग्रहवाक्यानि

चित्तवृत्तयः	-	चित्तस्य वृत्तयः।
तावकीम्	-	तव इदम् तावकम्। तत् सम्बन्धिनीम्।
विचित्ररूपाः	-	विचित्रं रूपं यासां ताः।

आशयः

दुर्योधनादिभिः कौरवैः पराजितो अपि युधिष्ठिरः प्रतीकाराय न प्रवर्तते। तत्र पाञ्चाली कारणम् एवम् अनुमाति, यत् प्रत्येकस्य मानवस्य मनोगतयः भिन्ना इति। तथापि पाण्डवानां व्यसनं धर्मपत्नीं द्रौपदीमपि अतितरां व्यथयति।

वृत्तम्- वंशस्थम्।

तल्लक्षणम् यथा- जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ।

प्रयोगविशेषः

खलु - अवधारणार्थकमव्ययम्।

खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने। इति।

विद्लृ ज्ञाने - प. प - लट्

वेत्ति वित्तः विदन्ति ।

विदो लटो वा इति सूत्रेण णलादीनाम् आदेशः। तदा –

वेद विदतुः विदुः । इति च रूपम्।

कोशः

आपद् – विपत्तिर्विपदापदौ।

चेतः – उच्चलं मानसं चेतश्चित्तमुच्चलितं मनः।

धीः – बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीःप्रज्ञा शेमुषी मतिः।

प्रसभं – प्रसभं तु बलात्कारो हठः।

शिशुपालवधम्।

अलङ्कारैरर्थगौरवेण पदलालित्येन च व्यतिरिच्य विलसति माघस्य **शिशुपालवधम्।** माघविरचितत्वादस्य माघमिति नामान्तरमप्यस्ति। चेदिराजस्य शिशुपालस्य द्वारकाधीशस्य श्रीकृष्णस्य च मिथः संवृत्तः सङ्ग्रामः अन्ते शिशुपालस्य वधश्चास्य प्रमेयः। काव्येऽस्मिन् विंशतिस्सर्गास्सन्ति। अस्य पञ्चदशे सर्गे श्रीकृष्णमभियोद्धुं प्रस्थितेभ्यः शिशुपालभटेभ्यस्तेषां नारीभिः कृता यात्रानुमतिः वर्णिता। प्रसङ्गेऽस्मिन् नारीणां निर्भयतां मनःस्थैर्यं च नितरां प्रकाशयति।

न मुमोच लोचनजलानि
दयितजयमङ्गलैषिणी।
यातमवनिमवसन्नभुजा-
न्न गलद्विवेद वलयं विलासिनी।।

शिशुपालवधम्–15/85

पदच्छेदः

अवसन्नभुजान्न	-	अवसन्नभुजात् + न
गलद्विवेद	-	गलद् + विवेद ।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
दयितजयमङ्गलैषिणी	भर्तुः विजयाभिलाषिणी।
विलासिनी	युवतिः।
लोचनजलानि	अश्रूणि।
न मुमोच।	न अमुञ्चत्।
अवसन्नभुजात्	(विषादेन) अवनतहस्तात्।
गलद्	भ्रंशत्।
वलयम्	कङ्कणम्।
अवनिम्	भूतलम्।
यातम्	प्राप्तम् (पतितम् इति यावत्)।
न विवेद।	न अजानात्।

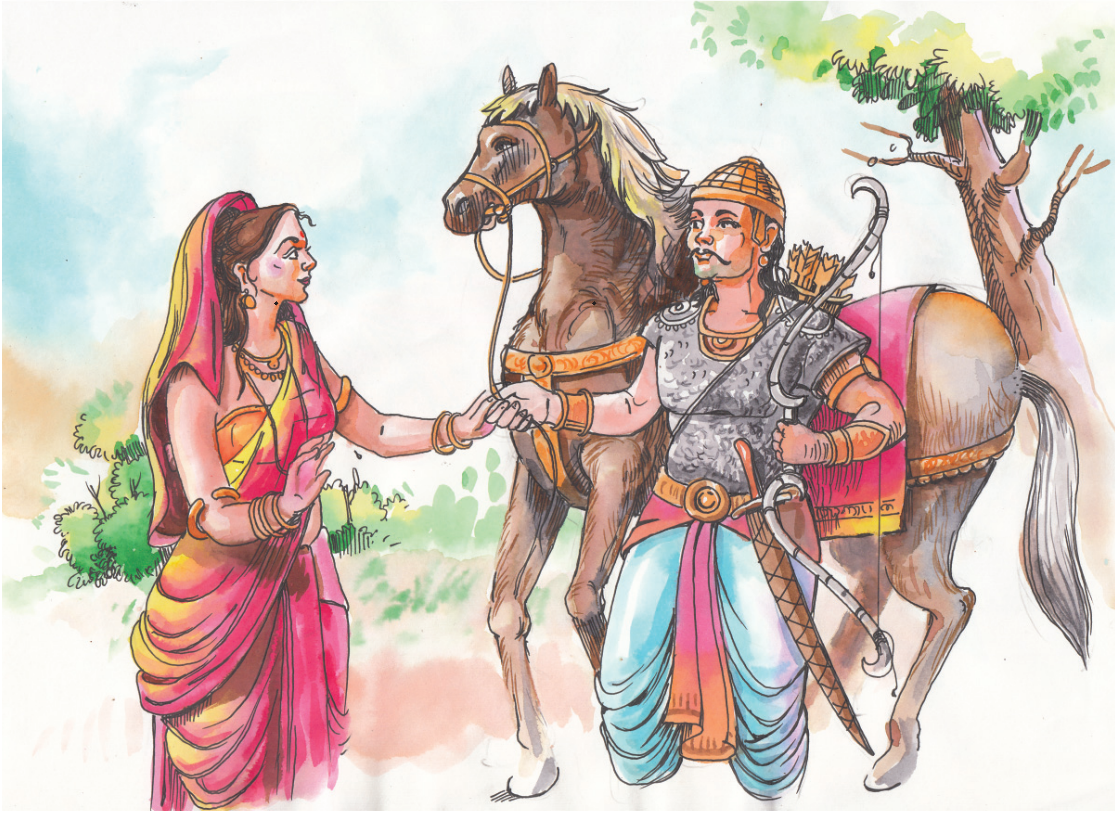

विग्रहवाक्यानि

विलासिनी - विलासोऽस्या अस्तीति।

लोचनजलानि - लोचनात् जातानि जलानि।

अवसन्नभुजात् - अवसन्नः भुजः तस्मात्।

दयितजयमङ्गलैषिणी – दयितस्य जयमङ्गलं

दयितजयमङ्गलं, तद् या इच्छति सा।

आशयः

श्रीकृष्णशिशुपालयोः युद्धे शिशुपालस्य साहाय्यार्थं प्रस्थितस्य कस्यचन राजभटस्य भार्या धीरवनिता इव स्वभर्तुः यात्रानुमतिं दत्तवती। भर्ता युद्धाय गच्छति इति सा उत्कण्ठां न प्रकटयामास।

वृत्तम्

उद्गता । तल्लक्षणं यथा –

सजमादिमे सलघुके च , नसजगुरुकेष्वथोद्गता।
अङ्घ्रिगतभनजलागयुताः , सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत्। -इति।

नैषधीयचरितम्।

श्रीहर्षेण विरचितं महाकाव्यं भवति नैषधीयचरितम्। अस्यार्थगौरवेण 'नैषधं विद्वदौषधम्' इत्युक्तिरप्यस्ति। निषधाधिपतेर्नलस्य तथा वैदर्भ्याः दमयन्त्याः मिथः अनुरागः पश्चात्तेषां विवाहादयः नैषधीयचरितेऽनुवर्णिताः। एकविंशतिः सर्गास्सन्त्यस्मिन् काव्ये। अस्य नवमसर्गाद् उद्धृतोऽयं श्लोकः। दमयन्तीं परिणेतुं प्रस्थितं नलमुपागम्य इन्द्राग्निवायुयमवरुणदेवाः दमयन्तीं प्रति तेषामनुरागं प्रकटयन्ति। तथा तेषां वैवाहिकदूतत्वेन नलमेव दमयन्तीसविधं प्रेषयति च। तत्र प्राप्तः नलः दूतस्य कुलनामादिके विषये दमयन्तीकृतप्रश्नानाम् उत्तरं न दत्तवान्। अतः सा तम् एवमुक्तवती। यथा-

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते
स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते।
परेण पुंसा हि ममापि सङ्कथा
कुलाबलाचारसहासनासहा ।।

नैषधीयचरितम्– 9/16

पदच्छेदः

मयापि	- मया + अपि।
ममापि	- मम + अपि।
मत्कर्णसुधामकुर्वते	- मत्कर्णसुधाम् +अकुर्वते।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
स्वनाम	निजनाम।
मत्कर्णसुधाम्	मम कर्णामृतम्
अकुर्वते	न कुर्वते। (चेत्)
ते	तुभ्यम् (नलाय)
मयापि	आत्मना अपि।

प्रतिवाचिकम्	प्रत्युत्तरम्।
न देयम्।	न दातव्यम्।
हि	यतः।
मम अपि	आत्मनोऽपि।
परेण	अन्येन।
पुंसा	पुरुषेण (सह)
सङ्कथा	मिथः भाषणम्। (तथा)
कुलाबलाचारसहासनासहा	कुलस्त्रीणां शीलत्वात् सहासनत्वं च (सहवासः अथवा एकस्मिन् आसने उपवेशनम्) न सहते।

विग्रहवाक्यानि

कर्णसुधाम्	-	कर्णयोः सुधा कर्णसुधा, ताम् ।
कुलाबलाचारसहासनासहा	-	कुले जाता अबलाः कुलाबलाः, तासाम् आचारः कुलाबलाचारः, सहासनं सहवासः। कुलाबलाचारसहासनं न सहत इति।

आशयः

आगतस्य नामादिकं न वदति चेत् तेन कृतानां प्रश्नानामुत्तराण्यपि न दातव्यानि । यतो हि कुलाङ्गना अपरिचितेन पुरुषेण समं सहवासं सम्भाषणं च कर्तुं न इच्छन्ति। अज्ञातकुलशीलैः परपुरुषैः सह एकान्ते वासः भाषणं च कुलस्त्रीणाम् उचितं न भवति इति तात्पर्यार्थः।

वृत्तम्

वंशस्थम्।

तल्लक्षणं यथा –

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ।

कोशः

दयितः	-	दयितो वल्लभः प्रियः।
वलयम्	-	कटको वलयः।
लोचनम्	-	ईक्षणं नयनं चक्षुः अक्षि लोचनमम्बकम्।
जयः	-	विजयो जयः।
सुधा	-	पीयूषममृतं सुधा ।।
हि	-	हि स्याद्विशेषणे हेतौ हि हेताववधारणे।

द्विकर्मकप्रयोगः।

दुह् याच् पच् दण्ड् रुध् प्रच्छ् चि ब्रु शास् जि मथ् मुष् नी हृ कृष् वह् एते षोडश धातवः तथा एतेषाम् अर्थयुक्तधातवश्च द्विकर्मकधातवः इति प्रसिद्धाः भवन्ति। एतेषां प्रयोगे वाक्ये कर्मद्वयं स्यात्। कर्मणि द्वितीया(2-3-2)इति सूत्रेण द्वितीया विभक्तिश्च।

यथा–

गिरिशाय गिरिजां गिरीशं ययाचे।

अत्र गिरिजाम् ,गिरीशम् इति कर्मद्वयम्। तयोः प्रधानकर्म - गिरिजाम् , अप्रधानकर्म - गिरीशम् इति विशेषः। प्रधानकर्म मुख्यम् इति अप्रधानकर्म गौणम् इति च कथ्यते।

अर्थभेदः

गिरिशः - गिरिराश्रयत्वेन (वसतित्वेन) अस्ति अस्य इति लोमादित्वात् श प्रत्ययः

गिरिशः –शिवः।

गिरीशः - गिरीणां पर्वतानाम् ईशः -हिमालयः।

पठनप्रवर्तनानि

पाठभागस्थान् श्लोकान् वैय्यक्तिकरूपेण सङ्घरूपेण वा कक्ष्यायाम् आलपतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

अक्षरस्फुटता ,

पदच्छेदः,

आशयव्यक्तता।

पाठं सम्यक् पठित्वा अन्वयं विलिख्य प्रदर्शयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

अक्षरशुद्धिः
आशयावबोधः
कर्तृकर्मक्रियापदानामुचितस्थानेषु प्रयोगः।

पञ्चमहाकाव्यान्यधिकृत्य सूचनानुसारं टिप्पणीं लिखत।

(*आमुखम्*- काव्यभेदौ- प्रसिद्धाः भारतीयाः संस्कृतकवयः-
पञ्चमहाकाव्यानि- तेषां कर्तारः- उपसंहारः)

श्रद्धेयाः अंशाः

चर्चा
दत्तानां शेखरणम्
अवलोकनम्
अक्षरशुद्धिः,
आशयस्पष्टता।

दृश्यश्राव्यमाध्यमानां साहाय्येन तथा ICT साध्यताः उपयुज्य पौराणिक नारीणाम् आधुनिकनारीणां च अवस्थायाः तुलनां कृत्वा टिप्पणीं लिखत।

श्रद्धेयाः अंशाः

चर्चा
दत्तानां शेखरणम्
अवलोकनम्
अक्षरशुद्धिः
आशयस्पष्टता ।

श्लोके प्रयुक्तानाम् अक्षराणां गुरु-लघु विविच्य वृत्तं निर्णयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

चर्चा
गुरु-लघुनिर्धारणम्
वृत्तनिर्णयः।

प्रादेशिकभाषासु भाषान्तरेषु वा प्रकाशिताभ्यः कविताभ्यः नारीप्रधानाः कविताः पङ्क्तयः वा समाहृत्य सम्पुटमेकं प्रकाशयतु।

(यथा-करुणा,नलिनी, चिन्ताविष्टयाय सीता, मग्दलनमरियं ,पिङ्गला)

श्रद्धेयाः अंशाः

स्त्रीणां प्राधान्यम्

औचित्यम्

कवेर्नाम।

अधिकविस्तरः

लघुत्रयी- बृहत्त्रयी

कालिदासप्रणीतं काव्यत्रयं कुमारसम्भवम् रघुवंशम् मेघदूतम् लघुत्रयी। भारवेः किरातार्जुनीयम् माघस्य शिशुपालवधम् श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितम् चेति काव्यत्रयं बृहत्त्रयी।

सप्तर्षयः

मरीचिःपूर्वभागस्थो वसिष्ठः परतस्ततः।
ततोऽङ्गिरास्ततश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।।

मन्वन्तरानुसारं सप्तर्षीणामपि नामानि भिन्नानि दृश्यन्ते। ऋषयः ब्रह्मर्षिः देवर्षिः महर्षिः परमर्षिः काण्डर्षिः श्रुतर्षिः राजर्षिरिति सप्तधा भवन्ति। वसिष्ठाद्याः ब्रह्मर्षयः। कण्वादयो देवर्षयः। व्यासाद्या महर्षयः। भेलाद्याः परमर्षयः। जैमिन्याद्याः काण्डर्षयः। सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः। विश्वामित्रादयः राजर्षयश्च।

कविकुलगुरुः कालिदासः।

सन्देशकाव्यसरण्यां मार्गदीपः भवति कालिदासस्य मेघदूतम्। श्रुतबोधः, नलोदयः, चिद्गगनचन्द्रिका, ज्योतिर्विदाभरणम् इत्येताः कृतय अपि कालिदासस्य इति श्रूयते। ऋतुवर्णनात्मकः ऋतुसंहार अपि अस्य कृतिरिति केचिदामनन्ति। उपमालङ्कारप्रयोगे अतीव तत्परः कृतहस्तश्चासीदयम्। उपमा कालिदासस्य इति लोकोक्तिः अप्यस्ति।अस्य भाषा सरला सरसा च भवति। कालिदासकृतिभ्यः तस्य शास्त्रीयज्ञानस्य अगाधतां स्पष्टमवगन्तुं शक्यते। रघुवंशे शाकुन्तले च विद्यमानानि प्रकृतिचित्रणाणि पारिस्थितिकविषये कवेः अतुलां श्रद्धाम् अभिव्यञ्जयति।

कुमारसम्भवस्य प्रथमसर्गे प्रथमश्लोकः।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।
पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः।।

रघुवंशे प्रथमश्लोकः

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।

किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे प्रथमश्लोकः

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम्।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः।।

शिशुपालवधे प्रथमश्लोकः

श्रियःपतिः श्रीमति शासितुं जगत्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि।
वसन्ददर्शावतरन्तमम्बराद् हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिम्।।

नैषधीयचरिते प्रथमसर्गे प्रथमश्लोकः

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां तथाद्रियन्ते न बुधास्सुधामपि।
नलस्सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलस्स राशिरासीन्महसा महोज्वलः।।

कविप्रशस्तिः।

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
दण्डिनः पदलालित्यम् माघे सन्ति त्रयोगुणः।।

नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते।।

तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः।।

धातुकोशः।

अहासीः। ओहाक् त्यागे - परस्मैपदी - लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम
प्र.पु	अहासीत्	अहासिष्टाम्	अहासिषुः
म.पु	अहासीः	अहासिष्टम्	अहासिष्ट
उ.पु	अहासिषम्	अहासिष्व	अहासिष्म ।

मुमोच। मुच्लृ मोचने - उभयपदी - लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र.प	मुमोच	मुमुचतुः	मुमूचुः
म.पु	मुमोचिथ	मुमूचथुः	मुमुच
उ.पु	मुमोच	मुमुचिव	मुमुचिम ।

गणयामास - गण संख्याने - सकर्मक परस्मैपदी। लिट् प्र.ए।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र.पु	गणयामास	गणयामासतुः	गणयामासुः।
म.पु	गणयामासिथ	गणयामासथुः	गणयामास ।
उ.पु	गणयामास	गणयामासिव	गणयामासिम।

वेद। विद ज्ञाने - प.प - लट् - प्र पु - ए व।

विदो लटो वा (३-४-८३)इति नियमेन णलादीन् बाधित्वा वेद इति रूपम्। तदभावपक्षे वेत्ति इत्यादीनि रूपाणि।

विद ज्ञाने - प.प - लट्				**विदो लटो वा** इति नियमेन		
वेत्ति	वित्तः	विदन्ति	**प्रथमपुरुषः**	वेद	विदतुः	विदुः
वेत्सि	वित्थः	वित्थ	**मध्यमपुरुषः**	वेत्थ	विदथुः	विद
वेद्मि	विद्वः	विद्मः	**उत्तमपुरुषः**	वेद	विद्व	विद्म

विवेद। विद ज्ञाने - प.प - लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र.प	विवेद	विविदतुः	विविदुः।
म.पु	विवेदिथ	विविदथुः	विविद।
उ.पु	विवेद	विविदिव	विविदिम।

रुजन्ति। रुजो भङ्ग्गे - प.प - लट् - प्र पु - ब व।

सतिसप्तमीप्रयोगः।

एवं वादिनि देवर्षौ - सति सप्तमि प्रयोगः।

देवर्षौ - देवर्षिशब्दस्य सप्तमीविभक्तौ प्रयोगः। वादिनि- वादिन् शब्दस्य सप्तमीविभक्तौ

यया ज्ञातकालक्रियया सह अज्ञातकालक्रियायाः कालादयः द्योत्यते तत्र सप्तमी प्रयुज्यते। गोषु दुह्यमानासु गतः इत्यत्र गमनक्रियायाः अज्ञातत्वं दोहनक्रियायाः ज्ञातत्वं च। दोहनक्रियया गमनक्रियायाः कालमत्र बुद्ध्यते। सति सप्तमि इति व्यवह्रियमाणेषु एतादृशप्रयोगेषु क्रियायाः एककालिकत्वम् आवश्यकमेव।

द्विकर्मकधातवः

दुह् -	दोग्धि,	याच् -	याचते ,	पच् -	पचति(ते),
दण्ड् -	दण्डयति ,	रुध् -	रुणद्धि ,	प्रच्छ् -	पृच्छति,
चि -	चिनोति,	ब्रु -	ब्रूते ,	शास् -	शास्ति,
जि -	जयति ,	मथ् -	मथ्नाति ,	मुष् -	मुष्णाति ,
नी -	नयति,	हृ -	हरति ,	कृष् -	कर्षति ,
वह्-	वहति -एते द्विकर्मकधातवः				

चाक्रिकारोहणप्रक्रिया -

दृश्य-श्रव्यकाव्ययोः इष्टतरं किमिति चर्चित्वा कारणं वदतु।

पाठः ८

विगतानुशयः ।

काव्येषु नाटकं रम्यं
तत्र शाकुन्तलं मतम्।
शाकुन्तले चतुर्थोऽङ्कः
तत्र श्लोकचतुष्टयम् ।।

महाकविकालिदासप्रणीतम् अभिज्ञानशाकुन्तलं विश्वप्रसिद्धं नाटकं भवति। 'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र शाकुन्तलम् मतम् ' इति प्रथा नाटकस्यास्य माहात्म्यं द्योतयति। नाटकेऽस्मिन् सप्त अङ्काः विद्यन्ते। पुरुवंशराजस्य दुष्यन्तस्य तथा शकुन्तलायाश्च कथा अत्र वर्ण्यते ।

गान्धर्वविधिमनुसृत्य परिणीतौ शकुन्तलादुष्यन्तौ दुर्वाससः महर्षेः शापेन वियुक्तौ अभवताम् । किन्तु अभिज्ञानदर्शनेन शापमोक्षोऽपि भविष्यतीति महर्षिरवदत् । महाभारतस्थां कथाम् एवं स्वप्रतिभावैभवेन कालिदासः अतिरमणीयतया अवर्णयत् ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमाङ्कात् संकलितः शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनःसमागमः अत्र प्रतिपाद्यते। अङ्केऽस्मिन् आकाशमार्गेणागच्छन्तौ मातलीदुष्यन्तौ, हेमकूटमिति नामके किम्पुरुषपर्वते वर्तमानं तापसस्य प्रजापतेराश्रमम् अगच्छताम् । दुष्यन्तस्तु तत्र सर्वराजलक्षणसमेतं बालं दृष्ट्वा विस्मितोऽभवत् ।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

कर्ता - कालिदासः

इतिवृत्तम् - महाभारतात् स्वीकृतं शकुन्तलोपाख्यानम्

अङ्काः - सप्त ।

रसः - शृङ्गारः ।

कालिदासस्य अन्ये नाटके

१) मालविकाग्निमित्रम्।

२) विक्रमोर्वशीयम् ।

(नेपथ्ये) **मा खलु चापलं कुरु। कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् ?**

राजा - (कर्णं दत्वा) **अभूमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेष निषिध्यते** (शब्दानुसारेणावलोक्य सविनयम्) **अये, को नु खल्वयम् अनुबध्यमानः तापसीभ्यामबालसत्वो बालः ?**

अर्धपीतस्तनं मातु -
रामर्दक्लिष्टकेसरम्।
प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं
बलात्कारेण कर्षति।।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा बालस्तापसीभ्यां।)

पदच्छेदः - *गत एवात्मनः - गतः + एव + आत्मनः । अभूमिरियमविनयस्य - अभूमिः + इयम् अविनयस्य । को नु - कः + नु । खल्वेषः - खलु + एषः । शब्दानुसारेणावलोक्य - शब्दानुसारेण + अवलोक्य । खल्वयम् - खलु + अयम् । अबालसत्वो बालः - अबालसत्वः + बालः । मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् - मातुः + आमर्दितक्लिष्टकेसरम्।*

पदार्थः - *चापलम् = चापल्यम् , प्रकृतिं = स्वभावम् , अभूमिः = अस्थानम् , अनुबध्यमानः = कृच्छ्रेण अनुगम्यमानः, तापसीभ्याम् = तपस्विनीभ्याम् , अबालसत्वः = अधिकपराक्रमसत्वः।*

विग्रहः - *अर्धपीतस्तनम् - अर्धं पीतं स्तनं येन, तम् ।*
आमर्दक्लिष्टकेसरम् - आमर्दनेन क्लिष्टं केसरं यस्य तम् ।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
अर्धपीतस्तनम्	*अर्धपीतस्तन्यम्*
आमर्दक्लिष्टकेसरम्	*आकर्षणक्लिष्टकेसरम्*
सिंहशिशुम्	*सिंहशाबकम्*
बलात्कारेण	*बलात्*
प्रक्रीडितुम्	*क्रीडितुम्*
मातुः	*जनन्याः (सिंह्याः सकाशात्)*
कर्षति ।	*आकर्षति (अपनयति)*

भावार्थः - *बालकम् अवलोक्य राजर्षिः दुष्यन्तः सकौतुकम् मनसि एवं चिन्तयति कोऽयम् 'अबालसत्वो बालः ', यः स्तन्यपाननिरतस्य सिंहशिशोः केसरं विनोदमात्रमेव बलात् आकर्षति इति।*

बालः - **डिंभ ! सिंह! दन्तांस्ते गणयिष्यामि।**

प्रथमा - **अविनीत ! किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्वानि विप्रकरोषि? हन्त, वर्धते तव संरम्भः। स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि ।**

राजा - **किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः ? नूनमनपत्यता मां वत्सलयति।**

द्वितीया- **सर्वदमन ! एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयति यदि अस्याः पुत्रं न मुञ्चसि।**

बालः - (सस्मितम्) **अम्मो बलवत् खलु भीतोऽस्मि।** (अधरं दर्शयति)।

राजा -

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।
स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष इव स्थितः।।

पदच्छेदः - *दन्तांस्ते - दन्तान् + ते। नोऽपत्यनिर्विशेषाणि - नः + अपत्यनिर्विशेषाणि । कृतनामधेयोऽसि कृतनामधेयः + असि । बालेऽस्मिन्नौरस इव - बाले + अस्मिन् + औरसः + इव । भीतोऽस्मि - भीतः + अस्मि। इत्यधरम् - इति + अधरम् । महतस्तेजसः - महतः + तेजसः । बालोऽयम् - बालः + अयम् । वह्निरेधापेक्ष इव - वह्निः + एधापेक्षः + इव ।*

पदार्थः - *अवलोक्य = विलोक्य, अपत्यनिर्विशेषाणि = पुत्रतुल्यानि, विप्रकरोषि = क्लेशयसि, हन्त! = आश्चर्ये खेदे वा, संरम्भः = धाष्टर्यः , स्थाने खलु = उचितमेव, वत्सलयति = वात्सल्ययुक्तं करोति, अनपत्यता = पुत्राहित्यम् , औरसः = स्वपुत्रः, लङ्घयति = प्रहरयति, केसरिणी = सिंही।*

विग्रहः -

स्फुलिङ्गावस्थया	-	*स्फुलिङ्गस्य अवस्था स्फुलिङ्गावस्था, तया ।*
एधापेक्षः	-	*एधांसि अपेक्षन्ते इति एधापेक्षः ।*
औरसः	-	*उरसा जातः ।*
कृतनामधेयः	-	*कृतं नामधेयं यस्य , सः ।*

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
महतः तेजसः बीजम्	*प्रबलस्य प्रतापस्य निदानम्*
अयं बालः स्फुलिङ्गावस्थया स्थितः	*पुरोवर्ती बालः अग्निकणावस्थया वर्तमानः*
एधापेक्षः वह्निः इव	*इन्धनापेक्षः अनलः इव*
मे प्रतिभाति ।	*मम (दुष्यन्तस्य) प्रकाशते ।*

भावार्थः :- *अणुरपि अग्निस्फुलिङ्गः काष्ठसंयोगात् यथा महत् तेजः संपद्यते तद्वद् अयं बालः अनल्पस्य गूढस्य महापुरुषस्य तेजसः बीजमिव कालं संप्राप्य वर्धिष्यति इति मे प्रकाशते इति दुष्यन्तः चिन्तयति ।*

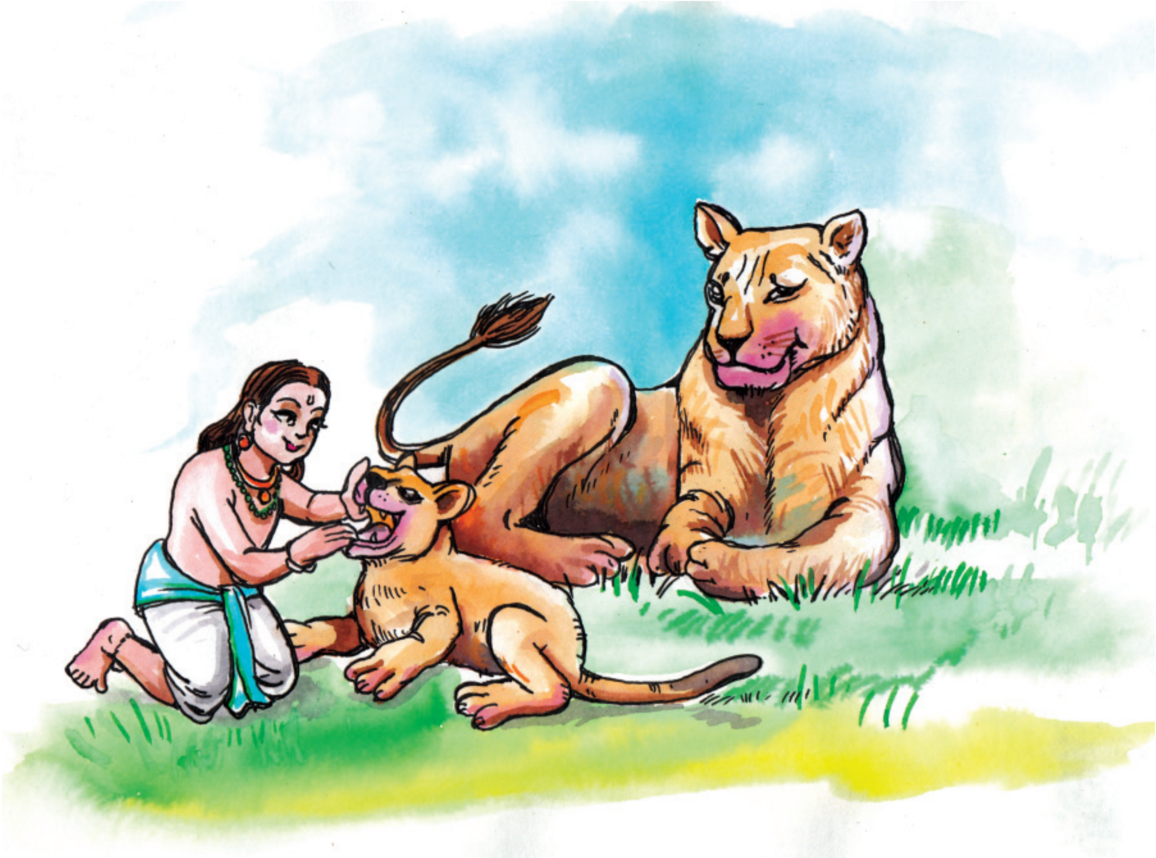

प्रथमा - **वत्स ! एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च। अपरं ते क्रीडनीयकं दास्यामि।**

बालः - **कुत्र ? देहि ननु ।** (हस्तं प्रसारयति)

राजा - (दृष्ट्वा सविस्मियम्) **कथं चक्रवर्तिलक्षणम् अनेन धार्यते ?**

द्वितीया - **सुव्रते ! न शक्य एषो वाङ्मात्रेण विरमयितुम् । गच्छ त्वम् । मम उटजे मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति तमस्मै उपहर ।**

प्रथमा - **तथा ।** (निष्क्रान्ता)

पदच्छेदः - *चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन - चक्रवर्तिलक्षणम् अपि + अनेन । मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति - मृत्तिकामयूरः + तिष्ठति।*

पदार्थः - *वत्स = पुत्र, बालमृगेन्द्रम् = सिंहशिशुम्, मुञ्च = मोचय , क्रीडनीयकम् = क्रीडोपकरणम्, देहि = यच्छ, वाङ्मात्रेण = केवलवचसा , विरमयितुम् = निवरयितुम् । उटजे = आश्रमे , मृत्तिकामयूरः = मृन्मयूरः, उपहर = दद।*

बालः - **अनेनैव तावत्क्रीडयिष्यामि।** (तापसीं विलोक्य हसति।)

राजा - **स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै** (निश्वस्य)

तापसी - **भवतु । न मामयं गणयति ।**(पार्श्वमवलोकयति) **कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम्** (राजानं दृष्ट्वा)

भद्रमुख! मोचयानेन दुर्मोचकहस्तग्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम्।

राजा - **तथा ।** (उपगम्य) **अयि ! भोः ! महर्षिपुत्र !** (सस्मितम्)

तापसी - **भद्रमुख! न खल्वयं ऋषिकुमारः ।**

राजा - **आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति। स्थानप्रत्ययात्तु वयमेवं तर्किणः।** (यथाभ्यर्थितमुपतिष्ठन् बालस्पर्शमुपलभ्य (आत्मगतम्)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण
स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम्।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-
द्यस्यायमङ्कात्कृतिनः प्ररूढः।।

पदच्छेदः - *दुर्ललितायास्मै - दुर्ललिताय + अस्मै । कोऽत्र - कः + अत्र । मामयम् - माम् अयम्, मोचयानेन - मोचय + अनेन । खल्वयम् - खलु + अयम् । स्थानप्रत्ययात्तु - स्थानप्रत्ययात् + तु । कस्यापि - कस्य + अपि । ममैवम्- मम + एवम् । कुर्याद्यस्यायम् - कुर्यात् + यस्य + अयम् ।*

पदार्थः *अनेनैव = अनेन सिंहशिशुना एव, स्पृहयामि = अभिलषामि, दुर्ललिताय = धृष्टाय, अस्मै = बालकाय(सर्वदमनाय यावत्), मामयं न गणयति = एषः मां न अनुसरति । कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् = ऋषिकुमाराणां मध्ये यः कोऽपि (आगच्छ), दुर्मोचकहस्तग्रहेण = दृढहस्तग्रहणेन, डिम्भलीलया = बाललीलया, बाध्यमानम्= संपीड्यमानम्, भद्रमुख = श्रीमन्, आकारसदृशम् = रूपतुल्यम् , चेष्टितम् = कर्म, स्थानप्रत्ययात् = आश्रमप्रतीत्या, एवं तर्किणः = एवंविधं तर्कितवन्तः, उपलभ्य = अनुभूय।*

विग्रहः - *कुलाङ्कुरेण - कुलस्य अङ्कुरः, तेन ।*

अन्वयः		**अन्वयार्थः**
कस्यापि कुलाङ्कुरेण अनेन	-	*अज्ञातस्य कुलदीपकेन बालेन*
स्पृष्टस्य मम गात्रेषु एवं सुखम्	-	*स्पर्शनेन मम (दुष्यन्तस्य) शरीरेषु एतादृशं सुखं भवति।*
यस्य कृतिनः अङ्गात् प्ररूढः	-	*यस्य सुकृतिनः उरसः समुत्पन्नः*
तस्य चेतसि कां निर्वृतिं कुर्यात्	-	*तस्य जनकस्य मनसि कीदृशीं अनुभूतिं कुर्यात्।*

भावार्थः *बालकं संस्पृश्य राजा दुष्यन्तः निर्वृतिमवाप्नोति। अज्ञातकुलजातम् एनं संस्पृश्य अहमीदृशं सुखमनुभवामि चेत् एतस्य जनयितुः कीदृशं सुखं (कीदृशी निर्वृतिः)भवेदिति वर्णयितुमशक्य एव।*

तापसी	-	(उभौ निर्वर्ण्य) **आश्चर्यम् ।**
राजा	-	**किमिव ?**
तापसी	-	**अस्य च तव च सम्बन्धः संवादिन्याकृतिरिति विस्मापितास्मि। अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमः संवृत्त इति च।**
राजा	-	(बालकमुपलालयन्) **आर्ये ! न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य व्यपदेशः ?**
तापसी	-	**पुरुवंशः।**
राजा	-	(आत्मगतम्) **कथमेकान्वयो मम ? अतः खलु मदनुकारिणमेनमत्रभवती मन्यते।**

पदच्छेदः - *संवादिन्याकृतिरिति -संवादिन्याकृतिः + इति । विस्मापितास्मि - विस्मापिता + अस्मि । तेऽप्रतिलोमः - ते + अप्रतिलोमः । संवृत्त इति - संवृत्तः + इति। चेन्मुनिकुमारोऽयम् - चेत् + मुनिकुमारः + अयम् ।*

पदार्थः - *उभौ = अत्र दुष्यन्तबालकौ , निर्वर्ण्य = दृष्ट्वा, किमिव = किमाश्चर्यमिति राज्ञः प्रश्नः, अपरिचितस्यापि = अनेन सह अपरिचितत्वं इत्यतः अपि , तव = भवतः (दुष्यन्तस्य), अप्रतिलोमः = अनुकूलः, संवृत्तः = अभवत् , संवादिन्याकृतिः = सदृशाकृतिः , विस्मापितास्मि = मां विस्मितचित्ताम् अकारयत् , उपलालयन् = वात्सल्येन संस्पृशन् , व्यपदेशः = वंशः, एकान्वयः = समानवंशः, मदनुकारिणम् एनम् = मत्सदृशाकारम् बालम् ।*

तापसी - अप्सरः संबन्धेनास्य बालकस्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।

राजा - हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशं)

सा तत्र भवति किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी?

तापसी - कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं कीर्तयिष्यतीति?

राजा - (स्वगतम्) **इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति । यदि तावदस्य शिशोर्मातरं**

नामतः - पृच्छेयम्। अथवा न न्याय्यः परदारव्यवहारः।

(प्रविश्य मृन्मयूरहस्ता तापसी)

तापसी - सर्वदमन ! शकुन्तलावण्यं पश्य ।

बालः - (सदृष्टिक्षेपम्) **कुत्र वा मम अम्बा?**

उभे - एषः नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः।

द्वितीया - वत्स ! अमुष्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि ।

राजा - (आत्मगतम्) **किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि ।**

अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते।

बालः - (विलोक्य) **मातः! रोचते मे एष मृत्तिकामयूरः, अम्बायै नीयते एषः भद्रमयूरः।**

(इति क्रीडनीयकमादत्ते) **।**

प्रथमा - (विलोक्य सोद्वेगम्) **अहो, रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते ।**

राजा - अलमलमावेगेन। नन्विदमस्य सिंहशाबमर्दनात्परिभ्रष्टम् (इत्यादातुम् इच्छति)

पदच्छेदः - *संबन्धेनास्य- संबन्धेन+ अस्य, जनन्यत्र - जननी + अत्र । देवगुरोस्तपोवने - देवगुरोः + तपोवने । शिशोर्मातरम् - शिशोः + मातरम् । शकुन्तलेत्यस्य- शकुन्तला + इति + अस्य । मातुराख्या - मातुः + आख्या । पुनर्नामधेयसादृश्यानि - पुनः + नामधेयसादृश्यानि , नन्विदमस्य - ननु + इदम् + अस्य । इत्यादातुम् - इति + आदातुम्।*

पदार्थः *द्वितीयमिदं आशाजनकम् = प्रथमं पुरुवंशमिति वंशनाम, द्वितीयं तु अप्सरसम्बन्ध इति यावत्, देवगुरोः = काश्यपस्य, तपोवने = मारीचाश्रमे, धर्मदारपरित्यागिनः = स्वधर्मपत्नीत्यागिनः, संकीर्तयितुम् = उच्चारयितुम्, कीर्तयिष्यति । इयं खलु कथा = बालकविषयिणी कथा, मामेव = दुष्यन्तमेव इति यावत् , लक्ष्यीकरोति = उद्दिश्य वर्तते , शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि = शिशोः मातुर्नाम पृच्छामि इत्यर्थः, न न्याय्यः = अनुचितः, परदारव्यवहारः = परपत्नीनामादिजिज्ञासाव्यवहारः, पश्य = प्रेक्षस्व, शकुन्तलावण्यम् = अनेन शब्देन शकुन्तलेति नामभ्रमः जायते , वञ्चितः = प्रलोभितः , मातृवत्सलः = मातृप्रियः , अमुष्य = अस्य, पुनर्नामधेयसादृश्यानि = समाननामयुक्तानि मृगतृष्णिका इव = जलभ्रान्तिः इव, विषादाय = खेदाय , भद्रमयूरः = मनोहरमयूरः, रक्षाकरण्डकम् = रक्षामङ्गलम् (रक्षार्थम् बद्धः औषधिभेदः), सिंहशाबमर्दनात् परिभ्रष्टम् = सिंहशिशुसंघर्षणात् पतितम् , आदातुम् इच्छति = स्वीकर्तुम् अभिलषति।*

उभे - **मा खलु मा खल्विदमवलम्ब्य ? कथं गृहीतमनेन?**
(विस्मयात् उरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः ।)

राजा - **किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः।**

प्रथमा - **श्रृणोतु महाराजः । एषाऽपराजिता-नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता। एतां किल मातापितरावात्मानमपि वर्जयित्वा अपरो भूमिपतितां न गृह्णात्विति।**

राजा - **अथ गृह्णाति ?**

प्रथमा - **ततस्सर्पो भूत्वा दशति ।**

राजा - **भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया?**

उभे - **अनेकशः ।**

राजा - (सहर्षं) **किमिदानीं पूर्णमपि मनोरथं नाभिनन्दामि।** (बालं परिष्वजते)

सत्या - **सुव्रते, एहि इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयावः।**
(निष्क्रान्ते।)

बालः - **मुञ्च माम् अम्बायास्सकाशं गच्छामि।**

राजा - **पुत्रक ! मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि।**

बालः - **मम खलु तातो दुष्यन्तः, न त्वम्।**

राजा - (सस्मितं स्वगतं) **एष विवाद एव प्रत्याययति।**
(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला)

पदच्छेदः - *खल्विदमवलम्ब्य - खलु + इदम् + अवलम्ब्य , एषाऽपराजितानामौषधिरस्य - एषा + अपराजितानाम + औषधिः + अस्य । मातापितरावात्मानम् - मातापितरौ + आत्मानम् । गृह्णात्विति - गृह्णातु + इति। ततस्सर्पो - ततः + सर्पः, नाभिनन्दामि - न + अभिनन्दामि, अम्बायास्सकाशम् - अम्बायाः + सकाशम् । सहैव - सह + एव । एष विवाद एव - एषः + विवादः + एव , प्रविशत्येकवेणीधरा - प्रविशति + एकवेणीधरा।*

पदार्थः - *मा खल्विदमवलम्ब्य = यदि करेण गृह्यते ? गृहीतमनेन स्वीकृतं वा अनेन राज्ञा, उरोनिहितहस्ते = वक्षःस्थलनिहितहस्ते, परस्परम् = अन्योन्यम् , अवलोकयतः = पश्यतः, प्रतिषिद्धाः स्मः = प्रतिरुद्धाः स्मः (भूमौ पतितस्य रक्षामङ्गलस्य ग्रहणं कुतो युष्माभिः प्रतिषिद्धम् इति) ,श्रृणोतु = आकर्णयतु , एषाऽपराजिता नामौषधिः = अपराजिता नामिका इयम् औषधिः,अस्य = बालकस्य सर्वदमनस्येति यावत् , जातकर्मसमये = षोडशक्रियासु अन्यतमः - तदवसरे, वर्जयित्वा = विहाय, अथ गृह्णाति ? = स्वीकरोति चेत् ? तम् = गृहीतारम् , प्रत्यक्षीकृता = साक्षाद्दर्शिता, विक्रिया = विकारः, नियमव्यापृतायै = व्रतनिमग्नायै , प्रत्याययति = विश्वसमुत्पादयति ,एकवेणीधरा = धृतैकवेणी (पतिव्रता)।*

शकुन्तला - (पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा) **न खल्वार्यपुत्र इव । क एष इदानीं कृतरक्षामङ्गलं दारकं गात्रसंसर्गेण दूषयति।**

बालः - (मातरमुपेत्य) **अम्ब! एष कोऽपि मां पुत्र इत्यालपति ।**

राजा - **प्रिये क्रौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तम् । यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि।**

शकुन्तला - (आत्मगतम्) **हृदय आश्वसिहि। मत्सरिणाप्यनुकम्पितास्मि दैवेन आर्यपुत्र एवैषः।**

राजा - **उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि।**

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते
यो बद्धबिन्दुरधरं परिबाधमानः।
तं तावदाकुलितपक्ष्मविलग्नमद्य
बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि।।

(यथोक्तमनुतिष्ठति)

पदच्छेदः - *खल्वार्यपुत्र इव - खलु + आर्यपुत्रः इव, एवैषः - एव + एषः । विगतानुशयो भवामि - विगतानुशयः + भवामि।*

विग्रहः - *विगतानुशयः - विगतः अनुशयः यस्मात् सः ।*

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
हे सुतनु !	*हे लावण्यवति!*
यः बद्धबिन्दुः	*यः नेत्रजलकणः*
पूर्वम् ते अधरम्	*प्रत्याख्यानकाले तव अधरम्*
परिबाधमानः मया	*सर्वतः परिपीडयन् धर्मभीरुणा मया दुष्यन्तेन*
मोहात् (यः) उपेक्षितः	*अज्ञानात् परित्यक्तः (यः बाष्पः)*
आकुलितपक्ष्मविलग्नं ,	*आकुलपक्ष्मसु विलग्नम्*
तं बाष्पम् अद्य प्रमृज्य	*तव नेत्राम्बु इदानीं सम्मार्ज्य*
विगतानुशयः भवामि।	*(अहं)विगतपश्चात्तापः भवामि।*

भावार्थः - *तिरस्कृतिकाले विरहदुःखम् अनुभवन्त्याः भवत्याः नेत्राभ्यां गलितः यः बाष्पबिन्दुः अधरं प्राप्य स्थितः , मोहवशंगतेन मया तिरस्कृतं तं बाष्पबिन्दुम् अद्य सम्मार्ज्य अहं पश्चात्तापरहितो भवामि।*

पठनप्रवर्तनानि।

नाटकांशं भावानुसारं सम्यक् पठतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

पदच्छेदः।

पदार्थज्ञानम्।

आशयावगमनम्।

नाटकांशं सम्यक् पठित्वा कथारूपेण संक्षिप्य लिखतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

आशयसंग्रहः ।

उचितपदस्वीकारः ।

भाषाशुद्धिः ।

कथाशैली

नाटकांशं कक्ष्यायाम् अवतारयतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

कथापात्रस्वभावावगमनम् ।

शुद्धसंम्भाषणम्।

उचितः भावः ।

नाटके विद्यमानानां कथापात्राणां स्वभावमधिकृत्य चर्चां कृत्वा टिप्पणीं लिखतु । (क) दुष्यन्तः, (ख) शकुन्तला, (ग) सर्वदमनः।

श्रद्धेयाः अंशाः

कथापात्राणां स्वभावावगमनम्।

चर्चायां भागभागित्वम्।

भाषाशुद्धिः।

अधोदत्तानां अव्ययानां पट्टिकां करोतु ।

श्रद्धेयौ अंशौ

अव्ययज्ञानम्

पट्टिकाकरणसामर्थ्यम्।

(दृष्ट्वा, विलोक्य , चिन्तयित्वा, शमयितुम्, अवलोक्य, आदातुम् , भूत्वा, श्रुत्वा, निश्वस्य, उपगम्य, गत्वा, प्रविश्य, विचिन्त्य, प्रक्रीडितुम्, दत्वा, प्रहृत्य)

क्त्वान्तम्	ल्यबन्तम्	तुमुन्नन्तम्

अधिकवाचनांशः

व्याकरणविशेषः

- पुत्रे स्निह्यति - वैषयिकाधारे पुत्र इति सप्तमीविभक्तिः ।
- ते क्रीडनीयकं दास्यामि ।- चतुर्थी सम्प्रदाने इत्यतः ते इति चतुर्थीविभक्तिः।
- दुर्ललितायास्मै स्पृहयामि - क्रुध्-द्रुह्- ईर्ष्या- असूयार्थानां यं प्रति कोपः इत्यनेन असूयार्थकस्पृह् धातोः प्रयोगे चतुर्थी ।

।चक्रवर्तिलक्षणम्।

अतिरिक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद्ध्रुवम्।।

औरसपुत्रः

स्वक्षेत्रे सुकृतायां तु स्वयमुत्पादयेत् हि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ।।

धातुपरिचयः

‘याचृ’- याञ्चायां लट् आत्मनेपदी ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र-पु	याचते	याचेते	याचन्ते
म-पु	याचसे	याचेथे	याचध्वे
उ-पु	याचे	याचावहे	याचामहे

‘डु दाञ्’- दाने लोट् परस्मैपदी ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र-पु	ददातु -दत्तात्	दत्ताम्	ददतु
म-पु	देहि- दत्तात्	दत्तम्	दत्त
उ-पु	ददानि	ददाव	ददाम

‘डु भृञ्’- धारणपोषणयोः लट् परस्मेपदी ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र-पु	बिभर्ति	बिभृतः	बिभ्रति
म-पु	बिभर्षि	बिभृथः	बिभृथ
उ-पु	बिभर्मि	बिभृवः	बिभृमः

किमधिगतम्

निर्देशः - प्रवर्तनानि यथाकालं कृतानि चेत् साधुसूचकचिह्नं (√) क्रियताम्

क्रम संख्या	प्रवर्तनानि	सम्यक् कृतम्	भागिकतया कृतम्	क्लेशनिर्देशः	परिहारबोधनम् (संख्यया सूचितम्)
१					
२					
३					
४					
५					
६					

१ अध्यापकस्य साहाय्येन । २ सुहृदः साहाय्येन। ३ अन्येषां साहाय्येन।

अनापदं	आपद्रहितम्	അപകടരഹിതം	Absence of misfortune	ಅಪಘಾತ ರಹಿತ
अविद्या	अज्ञानम्	അജ്ഞാനം	Ignorance	ಅಜ್ಞಾನ
उत्तुङ्गः	अतिशयेन तुङ्गः	അത്യധികം ഉയർന്ന	Taller	ಉನ್ನತದಲ್ಲಿರುವ
एककः	एकाकी	ഒറ്റയ്ക്ക്	Alone	ಏಕಾಂಗಿ
कुटिलचित्तः	दुर्बुद्धिः	ദുഃർബുദ്ധി	Wicked	ದುರ್ಬುದ್ಧಿ
गह्वरः	गुहा	ഗുഹ	Cave	ಗುಹೆ
चतुष्पथः	शृङ्गाटकम्	നാൽക്കവല	Junction/ cross way	ನಾಲ್ಕು ದಾರಿ
जिह्वाग्रे	रसनाग्रे	നാവിൻതുമ്പത്ത്	On the tip of the tongue	ನಾಲಿಗೆಯ ತುದಿಯಲ್ಲಿ
दक्षिणहस्तः	वामेतरहस्तः	വലതുകൈ	Right hand	ಬಲಕೈ
नाकः	स्वर्गः	സ്വർഗ്ഗം	Heaven	ಸ್ವರ್ಗ
धारा	अग्रभागः	വായ്ത്തല	Blade of a sword	ತುದಿಬಾಗ
भग्नाशः	नष्टमनोरथः	നിരാശൻ	One who disappointed	ನಿರಾಶೆಯಾದ
मधु	मकरन्दः	തേൻ	Honey	ಜೇನು
रथ्या	मार्गः	വഴി	Way	ದಾರಿ
लिप्सवः	लब्धुम् इच्छवः	കിട്ടാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നവർ	Those desire to gain	ಆಗ್ರಹಿಸುವವರು
वनाजाः	वनमेषाः	വനത്തിലെ ആടുകൾ	Wild goats	ಕಾಡಿನಲ್ಲಿರುವ ಆಡುಗಳು
व्यग्रता	तात्पर्यम्	താല്പര്യം	Eagerness	ಆಸಕ್ತಿ
सभा	परिषत्	സഭ	Assembly	ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಭೆ
सारथिः	सूतः	സൂതൻ/തേരാളി	Charioteer	ಸಾರಥಿ
हालाहलम्	विषम्	വിഷം	Poison	ವಿಷ
क्षुरः	खड्गः	വാൾ	Razor/sword	ಖಡ್ಗ

आमुखम्

विश्वमानवसङ्कल्पः सर्वधर्मसमभावना च भारतसंस्कृतेः मुखमुद्रा भवति। वेदोपनिषदः इतिहासपुराणादीनि धर्मशास्त्राणि च एतत्तत्वप्रतिपादकानि भवन्ति। उपदेशात्मिकाः कथा अपि अस्मत्संस्कृतेरवयवा; भवन्ति।

संस्कृतिर्नामके अस्मिन्नेकके क्रिस्तुभागवतात् गिरिप्रभाषणप्रतिपादकाः पञ्चश्लोकाः **ईशोपदेश**नामकेन , जातककथातः अजायाः कथा **किमसौ न भयङ्करः** इति नामकेन, कठोपनिषदः नचिकेतसः कथासूचकः पाठः **प्राप्य वरान् निबोधत** इति नामकेन चायोजिताः।

एककम् ४

संस्कृतिः

पठनाधिगमाः।

- **सूक्तानि सञ्चिनोति।**
- **सूचनानुसारं कथां विपुलीकरोति।**
- **उपदेशात्मिकाः भित्तिपत्रिकाः रचयति।**
- **केरलीयसंस्कृतमहाकाव्यानां पट्टिकां करोति।**
- **श्लोकानाम् आशयं गद्यरूपेण लिखति।**

प्रवेशकम्

विविधधर्मावलम्बिनां ग्रन्थानां पट्टिकां करोतु।

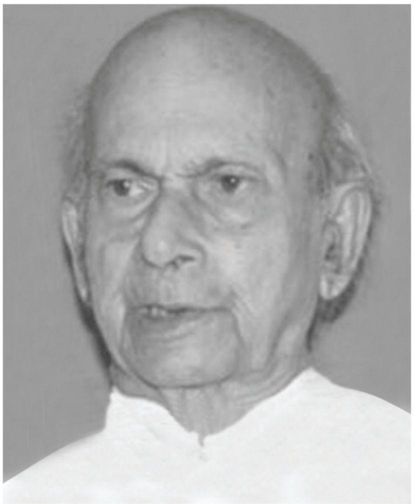

प्रोफः पि. सी. देवस्या

प्रोफ. पी.सी देवस्या महोदयः १९०६ तमे वर्षे मार्च्मासस्य २४ तमे दिने जनिमलभत। प्लाक्किल् चाक्को देवस्या इति पूर्णनामधेयस्य अस्य जन्मदेशः कोट्टयं जिल्लायां कुटमालूर्देशः। मलयालसंस्कृतभाषयोः स्नातकोत्तरबिरुदधारी अयं मार् इवनियोस् कलाशालायां प्राध्यापकः आसीत्। अनेन बहवः कृतयः विरचिताः । तासु प्रमुखं भवति क्रिस्तुभागवतम्। काव्यस्यास्य रचनया १९८० तमे वर्षे अयं केन्द्रीयसाहित्य - अक्कादमी द्वारा पुरस्कृतः। केरलसाहित्य - अक्कादमीपुरस्कारः अपि महाभागमेनम् अन्वग्रहीत्। स्वस्य शततमे वयसि २००६ अक्तूबर् १० दिनाङ्के महानुभावोऽयं दिवंगतः।

पाठः ९

ईशोपदेशः

वेदैः इतिहासपुराणादिभिः काव्यनाटकादिभिश्च सुसम्पुष्टा भासते संस्कृतभाषा । संस्कृतभाषायां रचिताः अभिज्ञानशाकुन्तलप्रभृतयः बहवः ग्रन्थाः विश्वप्रसिद्धाः एव। न केवलं पौराणिककाले आधुनिककालेऽपि बह्व्यः रचनाः संस्कृतभाषायां रचिताः प्रसिद्धीकृताश्च विराजन्ते। केरलीयाः अनेके संस्कृतोपासकाः कवयः च आसन्, तेषु प्रातःस्मरणीयः भवति क्रिस्तुभागवताख्यस्य महाकाव्यस्य कर्ता प्रोफः पि. सी. देवस्यामहोदयः। श्रीयेशुदेवस्य जीवनचरितमवलम्ब्य संस्कृतभाषायां रचितं प्रथमं महाकाव्यं भवति क्रिस्तुभागवतम्। ३३ सर्गात्मके अस्मिन् काव्ये उत्तमकाव्यस्य गुणान् द्रष्टुं शक्नुवन्ति। जोसफस्य विवाहार्थं कन्यादर्शनादारभ्य येशुदेवस्य स्वर्गारोहणं यावत् सम्पूर्णं चरितं काव्येऽस्मिन् वर्णितं वर्तते।

काव्यस्यास्य सप्तदशे सर्गे शिष्यान् प्रति येशुदेवस्य उपदेशाः वर्णिताः उपलभ्यन्ते। पर्वतोपरि स्थित्वा कृतस्यास्य उपदेशस्य गिरिप्रभाषणम् इति प्रसिद्धिः। तस्मादुद्धृताः केचन श्लोकाः पाठभागे अत्र समाकलिताः ।

यूयं स्वधर्माचरणं परेषा -
मालोकनार्थं जनतासमक्षम्।
मा कार्ष्ट नाकस्थपितुर्न लभ्यो
यद्येवमुत्तुङ्गकृपाप्रसादः ।। १ ।

पदच्छेदः

नाकस्थपितुर्न	-	नाकस्थपितुः + न ।
यद्येवम्	-	यदि + एवम् ।

विग्रहः

जनतासमक्षम्	-	अक्ष्णोः समीपं समक्षम्, जनतायाः समक्षम् । जनानां समूहः जनता । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् '- इति तल्प्रत्ययः ।
उत्तुङ्गकृपाप्रसादः	-	कृपा एव प्रसादः, कृपाप्रसादः उत्तुङ्गश्चासौ कृपाप्रसादश्च।
नाकस्थपितुः	-	नाके स्थितः नाकस्थः, स च असौ पिता च तस्य।

अन्वयः	अन्वयार्थः
यूयम्	भवन्तः
स्वधर्माचरणम्	स्वधर्मपालनम्
परेषाम्	अन्येषाम्
आलोकनार्थम्	अवलोकनार्थम्
जनतासमक्षम्	जनसमूहस्य पुरतः
मा कार्ष्ट	मा निर्वहत
एवं यदि	एवं क्रियते चेत्
नाकस्थपितुः	स्वर्गस्थस्य ईशस्य
उत्तुङ्गकृपाप्रसादः	उत्कृष्टः कृपारूपः प्रसादः
न लभ्यः (भवेत्)	न प्राप्तुं शक्यते।

भावार्थः

भवतां धर्माचरणम् अन्येषां दर्शनार्थं जनसमूहस्य पुरतः मा भूत्। यद्येवं क्रियते तर्हि भवन्तः स्वर्गस्थस्य पितुः ईशस्य विशिष्टं कृपाप्रसादं न लभेरन् । धर्माचरणम् आत्मनिर्वृत्यर्थं एव भवेत् इत्याशयः ।

कोशः

नाकः - स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः इत्यमरः।

व्याकरणांशः

मा कार्ष्ट - डुकृञ् करणे परस्मैपदि लुङ् म.पु.ब.व । माङि लुङ् इति लुङ् । 'न माङ्योग'इति अडागमनिषेधश्च।

अकार्षीः अकार्ष्टम् अकार्ष्ट । प्रथमपुरुषैकवचने आकार्षीत् इति ।

वृत्तम्

इन्द्रवज्रा - 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' ।

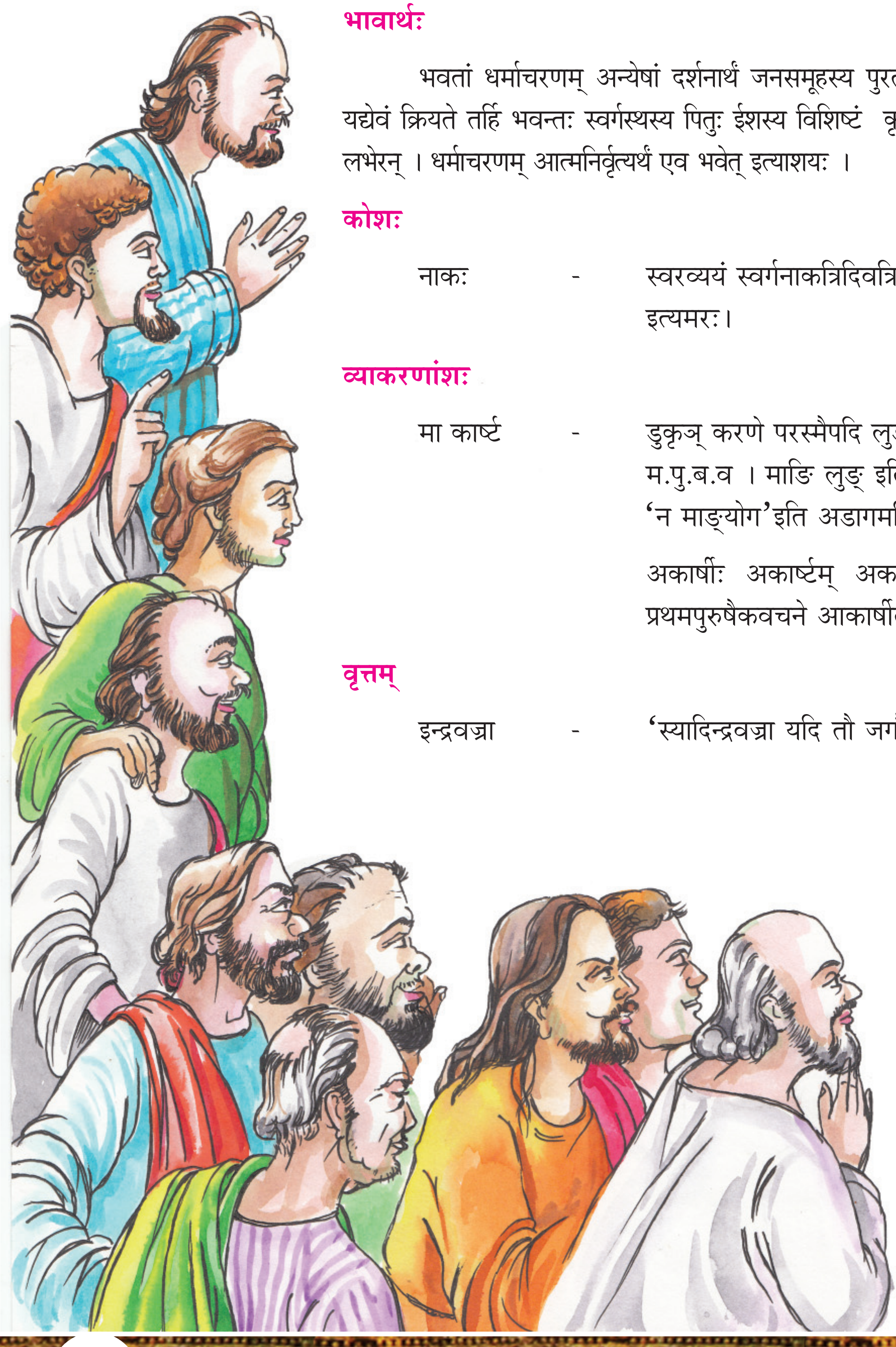

ददाति भिक्षां तु भवान् यदा तदा
न कारयेत्तूर्यनिनादमग्रतः ।
नृणां विलोकं स्तवनं च लिप्सवः
सभासु रथ्यासु च दाम्भिकाः यथा ।।
२।

विग्रहः

तूर्यनिनादः	-	तूर्यस्य निनादः तूर्यनिनादः, तूर्यते ताड्यते इति तूर्यम् - वाद्यविशेषः ।
दाम्भिकः	-	दम्भेन चरति इति दाम्भिकः
रथ्यासु	-	रथाय योग्या, तासु।

अन्वयः	अन्वयार्थः
यदा भवान् तु	यदा त्वम्
भिक्षां ददाति	याच्ञां ददासि
तदा	तस्मिन् समये
यथा नृणां विलोकं	यथा मानवानां दर्शनम्
स्तवनं च लिप्सवः	स्तुतिं च इच्छन्तः
दाम्भिकाः	कपटभक्ताः
सभासु	धर्मसभासु

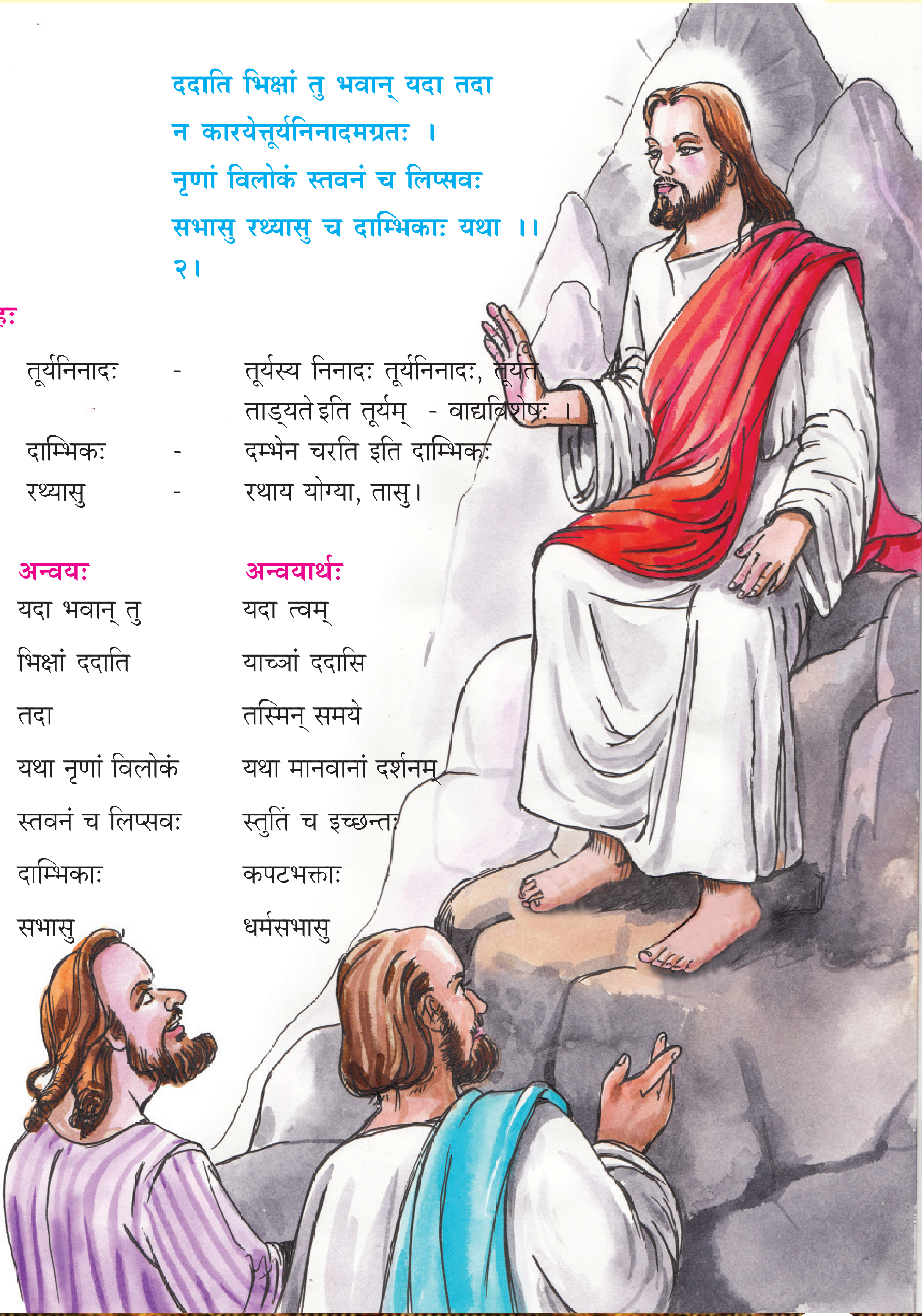

रथ्यासु च	वीथिषु च (रथाय योग्या - रथ्या)
तूर्यनिनादं	सदुन्दुभिनादं
अग्रतः	पुरतः (ददति)
(तथा) न कारयेत्।	न कुर्याः।

भावार्थः

हे शिष्य ! यदा त्वं भिक्षां ददासि तदा सर्वान् आहूय तेषां पुरतः मा कार्षीः । यतो हि जनानाम् अवलोकनं तेषां स्तवनं च इच्छन्तः कपटभक्ताः एव धर्मसभासु चत्वरेषु च दुन्दुभिनादैः सहितम् एवं कुर्वन्ति।

कोशः

भिक्षा	-	याच्ञा भिक्षाऽर्थनार्दना इत्यमरः ।
सभा	-	समज्या परिषद् गोष्ठी सभा समितिसंसदः इत्यमरः।
रथ्या	-	रथ्या प्रतोली विशिखा स्यात् इत्यमरः ।

वृत्तम्

वंशस्थम्	-	'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ'।

क्रियापदम् - ददाति दुदाञ् दाने परस्मैपदि लट् प्र. पु. ए व । ददाति - दत्तः- ददति ।

भिक्षा त्वया दक्षिणहस्तदत्ता
मा ज्ञायतां वामकरेण ते सा।
दानस्य चैवं निभृतं कृतस्य
पिता फलं दास्यति गुप्तदर्शी।। ३।

पदच्छेदः

चैवम्	-	च + एवम्

विग्रहः

दक्षिणहस्तदत्ता -	दक्षिणश्चासौ हस्तश्च दक्षिणहस्तः, तेन दत्ता ।
गुप्तदर्शी -	गुप्तं दर्शनं शीलमस्येति ।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
त्वया दक्षिणहस्तदत्ता	भवता वामेतरहस्तेन दत्ता
सा भिक्षा	सा दानक्रिया
ते वामकरेण	भवतः वामहस्तेन
मा ज्ञायताम्।	मा प्रत्यभिज्ञायेत।
एवं निभृतं कृतस्य	एवं रहसि कृतस्य
दानस्य च फलम्	भिक्षादानस्य पुण्यं फलम्
गुप्तदर्शी	रहस्यदर्शी
पिता दास्यति।	ईशः नूनं दास्यति ।

भावार्थः

तव दक्षिणहस्तेन कृतं भिक्षादानं वामहस्तः मा जानातु। एवं रहसि कृतस्य दानस्यापि फलं रहसि दर्शनशीलः ईशः नूनं दास्यति ।

क्रियापदम् -

दास्यति - डुदाञ् दाने परस्मैपदी लृट् प्र. पु. ए.व ।

वृत्तम्

उपजातिः -इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सङ्करः ।

'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ
यदीयावुपजातयस्ताः '।।

पूर्वोक्तस्तावत् इन्द्रवज्रोपेन्द्रज्रयोः लक्षणञ्च। तदुभयमपि सांकर्येण यत्र तत्रोपजातिरिति।

यदा पुनस्त्वं भजनं करोषि
तदा समो मा भव दाम्भिकैस्त्वम् ।
परावलोकाय हि ये भजन्ति
समाजगेहे च चतुष्पथे च ।।४।

पदच्छेदः

पुनस्त्वम् - पुनः + त्वम् ।

दाम्भिकैस्त्वम् - दाम्भिकैः + त्वम् ।

विग्रहः

चतुष्पथे - चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथम्, तस्मिन् चतुष्पथे ।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
पुनः यदा त्वम्	पुनः यदा भवान्
भजनं करोषि	ईश्वरसेवां करोति
तदा त्वम्	तदा भवान्
ये परावलोकाय	ये जना अन्येषां पुरतः दर्शनार्थम्
समाजगेहे च	सभागृहे
चतुष्पथे च	शृङ्गाटके च
भजन्ति हि	सेवां करोति हि
(तैः) दाम्भिकैः समः	कपटभक्तैः सदृशः
मा भव।	मा भवतु ।

भावार्थः

पुनः यदा त्वं प्रार्थयसे तदा परेषां पुरतः दर्शनार्थं सभामन्दिरेषु चतुष्पथेषु च भजनं कुर्वद्भिः कपटभक्तैः सदृशो मा भव।

कोशः

चतुष्पथः - अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे इत्यमरः।

व्याकरणांशः

चतुष्पथः - पथिन् शब्दस्य तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति समासः ।

यदा पुनः प्रार्थयसे तदा गृहं
प्रविश्य बद्ध्वा च कवाटमेककः।
कुरु स्वतातं प्रति याचनां रहः
पिता फलं दास्यति गुप्तदर्शकः।।५।।

अन्वयः	अन्वयार्थः
पुनः यदा (त्वम्)	ततः भवान् यदा
प्रार्थयसे	भजनं करोति
तदा	तदानीं
गृहं प्रविश्य	गृहान्तर्भागं प्रविश्य
कवाटं बद्ध्वा च	द्वारं पिधाय च
एककः (सन्)	एकाकी (सन्)
स्वतातं प्रति	स्वर्गस्थम् ईशं प्रति
रहः याचनां कुरु	गूढरूपेण प्रार्थयताम्
गुप्तदर्शकः पिता	गुप्तार्थप्रकाशक आत्मतत्वोद्बोधकः सर्वेशः
फलं दास्यति ।	प्रार्थनाफलं नूनं दास्यति ।

भावार्थः

प्रार्थनासमये भवान् स्वगेहं प्रविश्य द्वारं च पिधाय एकाकी सन् सर्वेश्वरं भजतु। गुप्तपरमतत्वप्रदर्शकः ईशः नूनं फलं दास्यति।

कोशः

रहः - विविक्तविजनच्छन्ननिश्शलाका तथा रहः ।
रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवेत् त्रिषु ।।
इत्यमरः

वृत्तम्

वंशस्थम् - 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' ।

पठनप्रवर्तनानि

सङ्घशः एकैकशश्च श्लोकान् कक्ष्यायाम् आलपतु।

श्रद्धेयाः अंशाः
- पदच्छेदः ।
- पदार्थज्ञानम्।
- उचितः तालः ।

श्लोकानामाशयं संगृह्य वदतु लिखतु च।

श्रद्धेयाः अंशाः
- आशयसंग्रहः।
- उचितपदस्वीकारः ।
- उचिता भाषा ।

श्लोकानामन्वयं लिखतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः
- पदच्छेदः ।
- विभक्तिज्ञानम्।
- पदार्थज्ञानम् ।
- आशयग्रहणम् ।

श्लोकान्तर्गतान् उपदेशान् सञ्चित्य प्रभाषणमेकं कक्ष्यायाम् आयोजयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः
- आशयग्रहणम् ।
- संग्रहः ।
- भाषाशुद्धिः ।

केरलीयानां संस्कृतकवीनां तेषां काव्यानाञ्च पट्टिकां करोतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

कवीनां नाम ।

काव्यनाम ।

विभागः ।

यस्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ।।

इति श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकस्याशयः उपर्युक्तस्य कस्य श्लोकस्य आशयेन युज्यते इति विषये चर्चां करोतु।

चाक्रिकारोहणप्रक्रिया

उपदेशात्मिकां इष्टतमां कथां लिखित्वा कक्ष्यायाम् अवतारयतु।

पाठः १०

किमसौ न भयङ्करः ।

आमुखम्

जातककथाः बौद्धधर्मेण सम्बद्धाः। गौतमबुद्धस्य जन्मान्तरानुभवाः विद्यन्ते तासु। मनुजपक्षिमृगादीनां कथाद्वारा प्रपञ्चे जीवनस्य नश्वरतां तथा मूल्ययुक्तस्य सदाचारजीवनस्य प्रसक्तिं च आविष्कुर्वन्ति। अस्यां कथायां काचन समर्था अजा स्वबुद्धिवैभवेन आपद्भ्यः रक्षां प्राप्नोति अन्यानजान् संरक्षति च। अत्र एषा अजा गौतमबुद्धस्य पूर्वजन्म एव भवति इति विश्वासः।

हिमालयस्य सानुप्रदेशे एकस्मिन् गह्वरे शतशः वनाजाः स्वैरम् अवसन्। ततः नातिदूरे कश्चन शृगालः तस्य पत्नी च अवसताम्। एकदा शृगालः कौशलेन एकम् अजं गृहीत्वा पत्न्या साकम् अभक्षयत्। अजमांसं भुक्त्वा तौ तुष्टौ अभवताम्। सः स्वकौशलेन प्रतिदिनम् एकैकम् अजं हन्तुं प्रारभत। क्रमेण अजानां संख्या न्यूना जाता। अजानां मध्ये एका बुद्धिमती आसीत्। शृगालः बहुवारं तां ग्रहीतुं प्रयत्नमकरोत्। सा तु स्वबुद्धिवैभवेन सर्वदा रक्षां प्राप।

एकस्मिन् दिने शृगालः पत्नीमाहूय तां अजां ग्रहीतुम् उपायमेकम् अवदत्। उपायं श्रुत्वा शृगालभार्या अजायाः समीपम् अगच्छत्। भर्तुः निर्देशानुसारं सर्वम् अकथयत्।

अजा प्रत्यवदत् " प्रिये मम बान्धवाः सर्वे भवत्याः भर्त्रा मारिताः । अतः अहं त्वया सह नागच्छामि इति। शृगालभार्या अवदत् मा भैषीः मम भर्ता मृतवान् ? पुनः भयं कुतः? सधैर्यम् आगच्छत इति। तच्छ्रुत्वा अजा अवदत् – " भवत्याः भर्ता कुटिलचित्तः अस्ति, अतः निश्चयेन अहं नागच्छामि " इति।

बहुवारं तस्याः याचनां श्रुत्वा अजा एवम् अचिन्तयत्। प्रायः एतस्याः वचनं सत्यं स्यात्। सः निश्चयेन मृतवान् भवेत् इति। एवं मनसि विचार्य सा तया सह गन्तुं निश्चिकाय। मध्येमार्गं सा अजा पुनः अचिन्तयत् – को जानाति किं भविष्यतीति । संशयग्रस्ता सा शृगालभार्याम् अग्रे गन्तुं प्रेरयामास। भार्यायाः अजायाश्च पदनिस्वनं श्रुत्वा अक्षमः शृगालः शिरः उत्थाप्य परितः अवालोकयत्। तद्दृष्ट्वा अजा संभीता प्राणरक्षायै अधावत्। भर्तुः उपायः विफलः परिणतः इति भग्नाशा सा तत्रैव तूष्णीम् उपाविशत्। मम मनसि काचिदन्या पद्धतिः च आयाति। अहमेकं श्रमं करिष्यामि " – इत्युक्त्वा पुनः अजायाः समीपं गत्वा अवदत्। " प्रिये तव शक्तिः अपारा एव। तव सान्निद्ध्येनैव मम पत्युः प्राणाः प्रत्यागताः। सः इदानीं जीवति। आगच्छतु तेन सह भाषणं करोतु " इति।

एषा दुष्टा पुनरपि मां वञ्चयितुं यतते इति मनसि कृत्वा अजा प्रत्यवदत् " प्रिये अहम् आगच्छामि, परन्तु मया सार्धं मम मित्राणि अपि स्युः। एकैकेन मित्रेण समं पञ्चशतं शुनकाः आगमिष्यन्ति। आहत्य द्विसहस्रं शुनकाः अस्माभिः सह भवेयुः। तेषां कृते भोजनव्यवस्था कार्या। नो चेत् ते त्वां तव पतिञ्च खादिष्यन्ति " इति। समयमिदं श्रुत्वा शृगालभार्या यथाकथञ्चित् ततो गन्तुं व्यग्रतया चञ्चला अभवत्। " शुभे! भोज्यव्यवस्थां सज्जीकृत्य आगमिष्यामि, पुनः मिलावः " इत्युक्त्वा सा प्राणरक्षार्थम् अधावत्। शिष्टः अजसमूहश्च नित्यम् अनापदं पदम् आवाप।

दुर्जनः प्रियवादी च नैव विश्वासकारणम्।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हालाहलम्॥

(चाणक्यशतकम्)

कृत्वापि	कृत्वा + अपि
कोऽपि	कः + अपि
अत्रागमिष्यामि	अत्र + आगमिष्यामि
नागच्छामि	न + आगच्छामि
पुनरपि	पुनः + अपि
तद्दृष्ट्वा	तत् + दृष्ट्वा
तत्रैव	तत्र + एव
काचिदन्या	काचित् + अन्या
इत्युक्त्वा	इति + उक्त्वा
सान्निध्येनैव	सान्निध्येन + एव
पतिञ्च	पतिं + च
अजसमूहश्च	अजसमूहः + च

विग्रहवाक्यानि।

प्रतिदिनम्	–	दिने दिने।
बुद्धिवैभवेन	–	बुद्धेः वैभवः बुद्धिवैभवः तेन।
सधैर्यम्	–	धैर्येण सह वर्तते यस्मिन् कर्मणि ।

कुटिलचित्तः – कुटिलं चित्तं यस्य सः।
मध्येमार्गम् - मार्गस्य मध्ये।
संशयग्रस्ता - संशयेन ग्रस्ता।

पठनप्रवर्तनानि

कथाभागं भावानुसारम् अवतारयतु।

श्रद्धेयांशाः

भावात्मकता।
घटनामनुसृत्य शब्दक्रमीकरणम्।
आशयावगतिः।

कथास्तम्भं क्रमीकरोतु।

- तव सान्निद्ध्येनैव मम पत्युः प्राणाः प्रत्यागताः।
- शिष्टः अजसमूहश्च नित्यम् अनापदं पदम् आप्नुयुः।
- अक्षमः शृगालः शिरः उत्थाप्य परितः अवालोकयत्।
- एकस्मिन् गह्वरे शतशः वनाजाः स्वैरम् अवसन्।
- भर्तुः उपायः विफलः परिणतः।

कथायाः सारांशं लिखतु।

श्रद्धेयांशाः

उचिता भाषाशैली।
कथायाः क्रमानुगतिः।
संक्षेपसामर्थ्यम्।
आशयस्य पूर्णता।

कथां संभाषणरूपेण परिवर्तयतु।

श्रद्धेयांशाः

सम्भाषणशैली।
आशयव्यक्तता।
उचितभाषाप्रयोगः।

बुद्धिरस्ति चेत् कस्मादपि आपदः रक्षा प्राप्तुं शक्यते।
आशयमिदमधिकृत्य चर्चां करोतु।

श्रद्धेयांशाः

भागभागित्वम्।

स्पष्टावतारणम्।

संक्षिप्ततया अवतारणम्।

धातुपरिचयः

अभैषीः - ञिभी भये परस्मैपदी लुङ् म.पु. ए. व.।

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.पु	अभैषीत्	अभैष्टाम्	अभैषुः
म.पु	अभैषीः	अभैष्टम्	अभैष्ट
उ.पु	अभैषम्	अभैष्व	अभैष्म।

मा भैषीः

न माङ् योगे इति माङ् योगे अडागमनिषेधः।

चाक्रिकारोहणप्रक्रिया

ज्ञानस्य महत्वप्रतिपादकानि सूक्तानि सञ्चिनोतु।

पाठः १०

प्राप्य वरान् निबोधत।

आमुखम्

वाजश्रवसः सर्वस्वदक्षिणं विश्वजिन्नाम यागं चकार। यागान्ते ऋत्विग्भ्यः दक्षिणारूपेण धेनूः प्रददौ। ताः सर्वाः अपि अशक्तरोमन्थाः समाप्तदोहाः प्रजननशक्तिरहिताश्चासन्। एवं कृते पितरि तस्य पुत्रः नचिकेताः सर्वं तत् ससूक्ष्मम् अपश्यत्। 'भोक्तुं पातुञ्चासमर्थाः ताः दत्वा पित्रा किं फलं प्राप्स्यते? , पापेभ्य एतेभ्यः पितुः मोचनं कर्तव्यं मया। सोप्यस्ति पुत्रधर्मः' इति सः अचिन्तयच्च।अतः पितरमुपेत्य नचिकेताः पप्रच्छ –'मां कस्मै ददाति?' इति। पुत्रस्य वचनं शृण्वन् पिता किमपि न प्रत्यवदत्। अतः नचिकेताः पौनःपुन्येन तदेवापृच्छत्। एतच्छ्रुत्वा वाजश्रवसः क्रुद्धः सन् 'त्वां मृत्यवे ददामि' इत्युवाच। अनालोच्योक्तं वाचं विचिन्त्य सः पिता दुःखितोऽभवत्। नचिकेताः तु पितरं समाश्वासयन् पितुर्वाक्यपालनाय यमलोकमगात्। स्वपुरमागतं नचिकेतसं यथाकालं सत्कर्तुमसमर्थः यमः प्रायश्चित्तेन नचिकेतसे वरत्रयं प्रदातुमुद्युक्तोऽभवत्। तत्र आत्मानमधिकृत्य यमनचिकेतसोः संवादो सञ्जातः। स एव कठोपनिषदः मुख्यः प्रतिपाद्यः। तस्याः उद्धृतः कश्चिद्भागोऽत्र दत्तः।

संवादमध्ये यमः **स्वयं पण्डितंमन्याः अज्ञाः कुपन्थानं प्राप्नुवन्ति** इति प्रस्तौति।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमानाः यथान्धाः।।

1-2-5

पदच्छेदः

अन्धेनैव	–	अन्धेन + एव।
यथान्धाः	–	यथा + अन्धाः।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
अविद्यायां	अज्ञाने
अन्तरे	मध्ये
वर्तमानाः	स्थिताः
स्वयं	आत्मानं
धीराः	बुद्धिमन्तः
पण्डितंमन्यमानाः	स्वयं पण्डिताभिमानी।
मूढाः	मूढबुद्धयः
यथा	येन प्रकारेण
अन्धेन एव	दृष्टिविहीनेनैव
नीयमानाः	उपनीयमानाः
अन्धाः	दृष्टिविहीनाः
दन्द्रम्यमाणाः	अत्यन्तं कुटिलमनेकरूपं मार्गं गच्छन्तः
परियन्ति	भ्रमन्ति।

विग्रहवाक्यम्

पण्डितंमन्यमानः – आत्मानं पण्डितं मन्यते यः सः।

सारांशः

अज्ञानान्धकारे संस्थिताः तथैव स्वयं बुद्धिमन्तः शास्त्रकुशलिनश्चेति विचिन्तयन्तः अज्ञाः दृष्टिरहितेन नीयमानाः दृष्टिरहिताः इव स्वस्याज्ञानेनैव अतिदुर्घटेषु अज्ञानमार्गेषु परिभ्रमन्ति।

ततः **अज्ञानिनः निरङ्कुशाः इव भवन्ति** इति वदति।

यस्त्वविज्ञानवान्भव-
त्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि
दुष्टाश्वा इव सारथेः।।

1-3-5

पदच्छेदः

यस्त्वविज्ञानवान्	– यः + तु + अविज्ञानवान्।
भवत्ययुक्तेन	– भवति + अयुक्तेन।
तस्येन्द्रियाणि	– तस्य + इन्द्रियाणि।
दुष्टाश्वा इव	– दुष्टाश्वाः + इव।

विग्रहवाक्यानि

अज्ञानवान्	– न ज्ञानं अज्ञानम्, तदस्त्यस्मिन्।
अवश्यानि	– वशे भवं वश्यं, न वश्यम् अवश्यं,तानि।
दुष्टाश्वाः	– दुष्टाः च अमी अश्वाः च।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
यः तु	यः पुमान् तु
सदा	सर्वदा
अयुक्तेन	अनियन्त्रितेन
मनसा	चित्तेन
अविज्ञानवान्	विवेकरहितः
भवति	अस्ति
तस्य	तस्य पुमांसः
इन्द्रियाणि	चक्षुरादीनीन्द्रियाणि
सारथेः	सूतस्य
दुष्टाश्वाः इव	परिचयरहिताः अश्वाः इव
अवश्यानि	अनधीनानि।

सारांशः

अकुशलस्य सूतस्य परिचयरहिताः अश्वाः यथा अनधीनाः भवन्ति तथा अज्ञानिनां चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि अनधीनानि भवन्ति।

अज्ञानं दूरीकर्तुं श्रेष्ठान् उपगच्छतु इत्युपदिशति।

उत्तिष्ठत जाग्रत
प्राप्य वरान्निबोधत।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया
दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति।।

1-3-14

पदच्छेदः

वरान्निबोधत	– वरान् + निबोधत।
पथस्तत्कवयो वदन्ति	– पथः + तत् + कवयः + वदन्ति।

विग्रहवाक्यम्

दुरत्यया	– दुखेन अत्ययः यस्याः सा।

अन्वयः	**अन्वयार्थः**
उत्तिष्ठत	उत्थानं कुरु(आत्मज्ञानाभिमुखः भव)
जाग्रत	जागरूको भव (आलस्यं त्यज)
वरान्	श्रेष्ठान्
प्राप्य	अभिगम्य
निबोधत	अवगच्छत
क्षुरस्य	खड्गस्य
धारा	अग्रभागः
निशिता	तीक्ष्णा
दुरत्यया	दुष्प्राप्या
तत् पथः	तत् मार्गं
दुर्गं	दुर्गमम् (दुसंपाद्यमिति यावत्)
कवयः	ज्ञानिनः
वदन्ति	कथयन्ति।

सारांशः

विज्ञानस्य मार्गः असिधारा इव तीक्ष्णः गन्तुमशक्यः च भवति इति विज्ञानिनः वदन्ति। अतः हे नचिकेतः! त्वं उत्थानं कुरु आलस्यं त्यक्त्वा आत्मज्ञानिनः समीपं गत्वा ज्ञानमार्जय।

पठनप्रवर्तनानि

विद्यायाः महत्वप्रतिपादकानि सुभाषितानि सञ्चिन्त्य लिखतु।

श्रद्धेयः अंशः -

- विषयानुबन्धः।

पाठभागं पठित्वा विद्यायाः महत्वमधिकृत्य चर्चां कृत्वा लघुटिप्पणीं रचयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

उचितभाषाप्रयोगः।

समग्रता।

विषयानुबन्धः।

अधोदत्तेषु वेदवेदाङ्गोपनिषदः विविच्य पट्टिकां रचयतु।

ऋक्	निरुक्तम्	कठम्	छन्दः
सामः	माण्डूक्यम्	यजुः	शिक्षा
अथर्वः	तैत्तिरीयम्	ईशम्	व्याकरणम्

वेदाः	वेदाङ्गानि	उपनिषदः

प्रसिद्धानां उपनिषत्सूक्तीनां चयनं कृत्वा कक्ष्यायां अवतारयतु। (निर्दिष्टाभ्यासः)

श्रद्धेयौ अंशौ

आशयपुर्णता।

विषयवैविध्यम्।

प्रसिद्धानां ध्येयवाक्यत्वेन स्वीकृतानि उपनिषद्वाक्यानि सञ्चित्य स्फोरकपत्रं निर्माय प्रदर्शयतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

विषयवैविध्यम्।

विषयानुबन्धित्वम्।

आकर्षकत्वम्।

कोशाः

यागः – यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मघः क्रतुः।

शब्दकोशाः

अवनिः	भूमिः	ഭൂമി	Earth	ಬೂಮಿ
अहासीः	अत्याक्षीः	ഉപേക്ഷിച്ചു	Abandoned	ನಿರ್ಬಂದವಿಲ್ಲದೆ
आलपति	आह्वयति	വിളിക്കുന്നു	Calls/adresses	ಬರೆ ಹೇಳು
आश्वासिहि	आश्वासं प्राप्नुहि	ആശ്വസിച്ചാലും	Relax	ಆಶ್ವಾಸ
उद्धृतविषादशल्यः	दूरीकृततीव्रदुःखम्		Leaving subsided bitter pain	ದೂರೀಕರಿಸಿದ ತೀವ್ರ ದುಖ
क्रौर्यम्	क्रूरता	ക്രൂരത	Cruelty	ಕ್ರೂರತನ
गात्रसंसर्गः	देहस्पर्शः	ശരീര സ്പർശനം	Touch with body	ಶರೀರ ಸ್ವರ್ಶ
दयिताजय-मङ्गलैषिणी	पतिविजया-भिलाषिणी	ഭർത്താവിന്റെ വിജയം ആഗ്രഹിക്കുന്നവൾ	The lady who wishes the glory of husband	ಪತಿಯ ವಿಜಯವನ್ನು ಇಚ್ಚಿಸುವವಳು
दूषयति	मलिनीकरोति	മലിനമാക്കുന്നു	Pollutes	ಮಲಿನಗೊಳಿಸೂದು
नाममात्रप्रस्तावः	नाममात्रोच्चारणम्	പേരുമാത്രം ഉച്ചരിക്കൽ	Pronuoncing only the names	ಹೆಸರು ಮಾತ್ರ ಉಚ್ಚರಿಸು

नेपथ्यम्	यवनिकान्तः भागः	അണിയറ	Curtain	ನೇಪಧ್ಯ
परिभ्रष्ट्रम्	विनष्टम्	നഷ്ടം	Dropped out	ನಷ್ಟವಾದ
मणिबन्धः	करमूलम्	കൈത്തണ്ട	Wrist	ಮಣಿಕಂಡು
रम्यत्वम्	सैन्दर्यम्	സൗന്ദര്യം	Beauty	ಸೌಂಧರ್ಯ
वर्णविचित्रितः	वर्णैः चित्रीकृतः	നിറങ്ങളാൽ	Pictured by	ಬಣಗಳಿಂದ
		ചിത്രീകരിക്കപ്പെട്ട	various colours	ಮನೋಹರವಾದ
विचित्ररूपाः	विविधरूपाः	വിവിധ രൂപങ്ങളുള്ള	Having various forms	ವಿಚಿತ್ರರೂಪಗಳು
सोद्वेगम्	सावेगम्	ഉത്കണ്ഠാപൂർവ്വം	With anxeity	ಉತ್ಕಣ್ಠೆಯಿಂದ
स्फुलिङ्गः	अग्निकणः	അഗ്നികണം	Spark of fire	ಅಗ್ನಿ ಕಣ

किमधिगतम्

निर्देशः - प्रवर्तनानि यथाकालं कृतानि चेत् साधुसूचकचिह्नं (√) क्रियताम्

क्रम संख्या	प्रवर्तनानि	सम्यक् कृतम्	भागिकतया कृतम्	क्लेशनिर्देशः	परिहारबोधनम् (संख्यया सूचितम्)
१					
२					
३					
४					
५					
६					

१ अध्यापकस्य साहाय्येन । २ सुहृदः साहाय्येन। ३ अन्येषां साहाय्येन।